

Misbāh Yazdī

Muhammed Taqī Misbāh Yazdī

ISLAMSKA FILOZOFIJA 1

Islamska filozofija 1

- Naslov originala:** Contemporary Philosophical
Theology
- Naslov prijevoda:** Islamska filozofija 1
- Priredio:** Muhammed Taqī Misbāh Yazdī
- S engleskog preveo:** hfz. Ensar Karaman
- Uređivački odbor:** prof. dr. Munib Maglajlić,
Ibrahim Avdić, Nirha Efendić
- Redaktor:** Ibrahim Avdić

Misbāh Yazdī

Ajatollah Misbāh Yazdī

ISLAMSKA FILOZOFIJA

1

PREVEO S ENGLESKOG

hfz. Ensar Karaman

Sarajevo, 2004

Islamska filozofija 1

ISBN 9958-9694-6-7

Uvod

Historija ljudskog promišljanja proteže se sve do čina čovjekovog stvaranja na kolijevci mu Zemlji, i od tog vremena pa do danas, njegova razmišljanja, koja su se ticala početka i kraja egzistencije, uvijek su bila praćena vjerskim ubjeđenjima. Međutim, najstarija misao koja se prepoznaje kao cjelovita, ili većim dijelom, osmišljena filozofska struktura, odnosi se na grčku filozofiju od šest stoljeća prije Isaa a.s.

Pojavom Islama i bogatih kur'anskih učenja, kao i predaja od Poslanika, muslimani su bili potaknuti da stječu znanje. Upravo zbog toga prihvatili su se prevođenja grčkog i perzijskog naučnog naslijeđa. Važne stavke tih znanosti upotpunili su svojim stvaralačkim promišljanjem i istraživanjima, što je rezultiralo time da su u mnogim naukama, među njima i u filozofiji, dosegli vrhunac. Učenjaci teolozi svojim kritikama na račun filozofije stvorili su pogodno tlo za razvoj i napredak filozofije. Na taj način, preko Ibn Farabija, formiralo se prvo filozofsko učenje u okrilju islama, a koje će kasnije upotpuniti Ibn Sina.

Ovo filozofsko učenje, bivši većinski aristotelovsko, našlo se na meti mnogih kritika, a posebno Gazalija, sa jedne strane, i Suhravardija, utemeljitelja iluminističke filozofije, sa druge strane. Filozofija je egzistirala u ovim okvirima dok se nije prije tri i po stoljeća pojavilo najvažije islamsko filozofsko učenje pod nazivom *transcendentalna teozofija* (الحكمة المتعالية) od strane Sadrul-Muteellihina Širazija, poznatijeg kao Mulla Sadra.

Transcendentalna teozofija postepeno je, posredstvom istaknutih mislilaca, kao što je bio i allame Tabatabai, postala osnovom u mnogim filozofskim istraživanjima. Ovo filozofsko učenje, danas poznatije kao islamska filozofija, budući da je osmišljeno u skladu sa temeljnim kur'anskim učenjima, neprocjenjivi je kapital koji danas može sa potpunom sigurnošću i postojanošću stajati u odbrani islama od materijalističkih i ateističkih učenja i napada. Nažalost, još uvijek je mali broj muslimanskih i nemuslimanskih mislilaca upoznat sa ovom filozofijom. To nepoznavanje ide dotle da je neki čak, zbog nepoznavanja ili iz neprijateljstva, pripisuju staroj grčkoj filozofiji.

Islamska filozofija 1

I pored svega, mali broj evropskih mislilaca koji su samo do određene mjere upoznati sa islamskom filozofijom smatra da se ona završila sa Ibn Rušdom i Ibn Sinom. Oni to izjavljuju, a nisu čak u potpunosti ni upoznati sa njihovim temeljnim učenjima. Profesor Mutahari, učenik allame Tabatabajia na području filozofije, vjerovanja je da poznato mišljenje Descartesa “Mislím, dakle postojím”, ne bi bilo prihvaćeno kao posebno cijenjena nova misao u filozofiji da su neke od knjiga Ibn Sine tačno i u potpunosti prevedene u Evropi, jer Ibn Sina u trećem pristupu knjige *Naputaka i opasaka* potpuno odbacuje ovakvu tvrdnju, potkrepljujući to jasnim i čvrstim argumentima. Nažalost, budući da je ovakav pristup islamskoj filozofiji još uvijek dominantan, to biva razlogom da većina visokoobrazovanih ljudi u Evropi, a i drugdje, svoje poznavanje islamske filozofije stječe jedino preko ovakvih mislilaca, zbog čega biva uskraćena za ovu neprocjenjivu filozofsku misao.

Zbog spomenutih razloga, Fondacija Mulla Sadra postavila je sebi cilj da prevede i organizira predavanja kroz koja će se mladi ljudi ovoga područja upoznati sa nekim djelima i učenjima ove filozofije. Jedno od tih vrijednih djela jeste knjiga *Filozofske instrukcije* profesora ajatolaha Misbaha Jazdija, čiji je prvi dio knjige (nazvan *Islamska filozofija 1*) predavan i preveden s engleskog jezika, u periodu od nekoliko mjeseci, u Fondaciji Mulla Sadra. Vrijedi spomenuti da je profesor Misbah Jazdi, nekadašnji učenik allame Tabatabajia, a danas istaknuti mislilac i ekspert u oblasti filozofije, napisao knjigu u kojoj je sažeo većinu islamskih filozofskih tema i na jedan lijep način, potkrijepljen čvrstim argumentima u logičnom nizu, poredao predavanja i kao uređenu knjigu predao je na korištenje mladom naraštaju. Nadamo se da će ovaj prijevod ostvariti svoj cilj i zaslužiti vrijednu pažnju profesora i studenata ovog jezičkog područja.

Muhamed Reza Peysepar

AUTOROV PREDGOVOR

U ime Allaha Milostivog Samilosnog.

Hvala Allahu Gospodaru svjetova,
neka su blagoslovi Božiji na našega plemenitog poslanika,
Muhammeda, i na njegovo čisto potomstvo!

Dugi niz godina bio sam nesretan zbog stanja obrazovnih programa u islamskim naučnim centrima, zbog nedostatka obrazovnih materijala i knjiga te nezadovoljavajućega kvaliteta podučavanja, naročito u oblasti filozofije. Priželjkivao sam da okolnosti budu takve da mogu napraviti novo uređenje te reformirati i reorganizirati prilike. Međutim u užasnim uvjetima pod satanskim režimom šaha (Pahlavija), pod pritiscima koje je posebno trpjelo svećenstvo te ograničenjima i prinudama nametnutim islamskim naučnim centrima, ostvarenje ove želje bilo je iznimno teško. Jedino što smo mogli uraditi u tom periodu bilo je osnivanje obrazovnog odsjeka Dar Rāhe Haqq instituta. Uz veoma ograničene mogućnosti bili smo u stanju uspostaviti program za srednjoročni period, koji je obuhvatao: studij tumačenja Kur'ana po temama, komparativnu filozofiju, islamsku ekonomiju, strane jezike itd. – a sve to radi dopunske poduke skupine mladih studenata islamskog naučnog centra. Potom je Uzvišeni Bog, nakon nekoliko godina borbe i samožrtvovanja pod vođstvom hazreti Imama Homeinija – neka mu se Allah smiluje – počastvovao muslimanski narod Irana pobjedom. Antiislamski Pahlavi režim bio je srušen a stvoreni su odgovarajući uvjeti za razvojne aktivnosti.

Poslije pobjede Islamske revolucije u Iranu, snage oslobođene iz okova kolonijalizma i nasilja očitovale su se i počele su prepoznavati i otklanjati nedostatke i manjkavosti. Osobito je svećenstvo – koje je imalo najveći udio u ovoj političkoj i kulturnoj revoluciji, nakon što je

Islamska filozofija 1

desetinama godina bivalo sprečavano da igra svoju temeljnu ulogu u boljem razumijevanju i boljem predočavanju istina Islama, te bivalo sprečavano da brani njegova teorijska i praktična stajališta –pronašlo prikladan teren da pojača svoje napore.

Međutim smutnje i zavjere neprijatelja Islama, provedene od strane nekih političkih skupina u samom Iranu, nisu dozvolile nikakvu priliku svim vrijednim učenjacima da izvršavaju svoje osnovne dužnosti. Posebne okolnosti poslije revolucije tražile su od njih da uzmu učešće u zakonodavstvu, sudstvu, pa čak i u izvršnoj vlasti, kako se ne bi ponovila historija ustavotvornog pokreta, i da Islamska revolucija ne bi skrenula sa svog kursa. Posljedice su bile takve da je, umjesto uprezanja snage svećenstva u otklanjanju nedostataka u islamskim naučnim centrima, i umjesto poboljšanja uvjeta za obrazovanje iz oblasti vjerskih nauka, većina kvalificiranih snaga bila je privučena novouspostavljenim institucijama, a teret onih koji su ostali u centrima postao je još teži, a njihova odgovornost još se uvećala. Na savjet velikog vođe revolucije uslijedilo je more zahtjeva odane omladine za izučavanjem islamskih nauka, uključujući i Božansku filozofiju.

Zbog toga je bilo neophodno propisati kratkoročne programe obrazovanja omladine i pripremiti je za preuzimanje odgovornosti u pogledu poduke, vjerskog propagiranja i kulturnog uzdizanja na srednjem nivou. Iz tog razloga obrazovni program Instituta je bio revidiran i ustanovljeni su drugi intenzivni programi, uključujući i izbor tema islamske filozofije, koji su sada podučavani modernim metodama. Neki studenti su tonske zapise prepisali, a potom i objavili. Potom je, na poticaj Sāzmāne tablīgāte islāmī (Organizacija islamskog propagiranja) - i uz pomoć skupine studenata Instituta (istraživačka skupina i skupina zapisivača) - taj rad dopunjen, preuređen i revidiran, da bi se uobličio u knjigu koja je pred vama. Nadati se da bi ovo mogao biti učinkovit korak ka uklanjanju postojećih nedostataka i nadati se da bi ovo djelo moglo zadobiti naklonost Imama ovoga vremena, neka Allah ubrza njegovo časno pojavljivanje. Molim da ovo djelo bude ugodno dvanaestom Imamu, neka je mir na njega, čiji povratak očekujemo pred Kraj vremena (u Ahiri zemanu).

PRVOTNO STANJE PODUČAVANJA FILOZOFIJE

Filozofija je među svim predmetima, u ovom naučnom centru, imala posebne i izvanredne uvjete. Neki od najznačajnijih problema sa kojima se susretala filozofija u ovom periodu jesu sljedeći:

Zbog pogrešnog shvatanja filozofije u nekim školama njeno izučavanje je dovedeno u pitanje, ne samo zato što je potreba za njom bila nejasna, nego i zato što su neki pojedinci sklonost ka filozofiji smatrali nepoćudnim.

Naravno, u naučnom centru u Komu, zahvaljujući nastojanjima takvih velikana kakvi su hazreti Imam Homeini i profesor allame Tabatabai (neka je Allah zadovoljan s njima), situacija se promijenila i nakon toga je bilo manje onih koji su imali ovakvu sumnjičavost. Uprkos tome, ljudi su se još uvijek odnosili prema filozofiji dosta oprezno. S druge strane, neki od onih koji jesu bili zainteresirani za filozofiju i koji su stali u odbranu filozofije, imali su neku vrstu gorljivog dogmatizma u pogledu sadržaja filozofskih knjiga. Čini se da su svojom dužnošću smatrali branjenje baš svega što su izrekli filozofi. Ovaj stav je bio još čvršći i izraženiji u odnosu prema Sadrul-Muteellihinu (Mulla Sadri), koji je bio osnivač nove faze u filozofiji, te su se prema filozofiji ophodili kao da je ona nešto što treba samo oponašati, a kritički duša, koji je najvažniji činilac napretka i procvata nauka, bio je iščezao.

Svrha učenja filozofije nije bila navedena ni u knjigama niti je bila ispravno objašnjena na predavanjima, pa je bilo studenata koji nakon godina provedenih u čitanju ovih knjiga nisu ispravno razumijevali kakva je potreba za filozofijom, koja se naučna praznina popunjava njenim učenjem i kakvu korist ona pruža. Mnogi od njih jedino su bili u stanju učiti filozofiju oponašanjem nekih velikih učenjaka - a pošto je ovo

Islamska filozofija 1

metoda gramatičara - i oni su je koristili. Ne treba ni spominjati da čovjek ne može baš mnogo napredovati ovakvim studiranjem.

Predstavljanje problema i njihovo razvrstavanje bilo je takvo da studenti nisu lahko mogli pojmiti ni motivaciju ovog predstavljanja ni odnose među problemima, a osim toga, čitanjem jednog dijela knjige studenti nisu razvijali želju za čitanjem drugih dijelova. Filozofske knjige prepune su zbunjujućih termina koji se mogu ispravno razumjeti tek nakon godina vježbanja. Većina studenata u prvim godinama studija ne može uspješno prodrijeti u srž problema. U ovim knjigama, naravno, nije posvećena pažnja problemima o kojim se raspravlja u zapadnim krugovima, a kamoli da su odgovarale na moderne sumnje koje su bile, a i dalje su, postavljene u od strane ateističkih škola mišljenja.

Obilježja ove knjige

S obzirom na navedene nedostatke, u ovoj knjizi smo pokušali u granicama mogućnosti nadomjestiti ove nedostatke, te je uvršteno nekoliko korisnih obilježja. među najznačajnijim od njih jesu sljedeći:

Knjiga počinje kratkim pregledom historije filozofije i različitih škola filozofskog mišljenja, kako bi studenti mogli u stanovitoj mjeri postati svjesni stanja filozofije u svijetu od njene prve pojave do danas i kako bi se mogli zainteresirati za proučavanje historije filozofije. Vrednovan je lažni status koji su empirijske nauke zadobile na Zapadu i koji je, manje ili više, utjecao i na intelektualce Istoka, a ustanovljen je pravi status filozofije nasuprot njima. Također je istražen odnos između filozofije i drugih disciplina i nauka te ustanovljena njihova potreba za filozofijom. Neophodnost izučavanja filozofije je objašnjena, a uklonjene su i mnoge sumnje koje je okružuju.

Prije navođenja problema ontologije raspravlja se o epistemologiji, koja joj i logički prethodi, a koja je predmet mnogih rasprava u današnjem svijetu. Pokušali smo objasniti probleme na način da motivacija za njihovo predstavljanje kao i njihovu primjenu postane očita studentu. Također je knjiga uređena na način da nisu samo utvrđeni logički odnosi među ovim problemima, nego su studenti motivirani za proučavanje naredne lekcije. Isto tako, pokušali smo iznijeti teme tako da se studenti ne odvedu u neku vrstu skamenjenog mišljenja, već radije da se oživi kritički duša u njima. Teme su prezentirane u formi odvojenih

lekcija od kojih svaka osigurava “hranu” za razmišljanje za jedan prosječan čas. Pored toga, nastojali smo istaći najvažnija pitanja svake lekcije i povremeno ih ponoviti, kako bi se ona bolje fiksirala u umu studenata.

Na kraju svake lekcije stoji sažetak teme i pitanja iz nje, što igra veliku ulogu u poboljšavanju razumijevanja problema. Ipak, ne tvrdimo da ova knjiga posjeduje sve neophodne uvjete i optimalnu metodologiju, te da nema nikakvog nesavršenstva; naprotiv, priznajemo njene nedostatke i u pogledu forme i u pogledu sadržine. Smatramo je samo prvim korakom ka uklanjanju postojećih nedostataka – korakom ka temeljitoj promjeni u podučavanju islamskih nauka, posebno filozofije. Nadamo se da će drugi vredniji učenjaci naredne korake preduzeti još odlučnije i savršnije.

Na kraju, želio bih izraziti zahvalnost svojim studentima, koji su ujedno i moji prijatelji, a koji su pomogli da utremo put za priređivanje i pisanje ove knjige. Također bih želio zahvaliti upravi Sāzmānee tablīgāte islāmī, koji su osigurali sredstva za ovo djelo. Želio bih iskoristiti priliku i da izrazim zahvalnost veličanstvenim žrtvama za Islamsku revoluciju, koji su, da bi uspostavili islamsku vlast, žrtvovali svoje nevine živote i učinili ove kulturne aktivnosti mogućim. Moram izraziti zahvalnost i poginulim i invalidima ovog sadašnjeg rata, kao i borcima koji se sada bore za očuvanje tekovina Islamske revolucije i za odbranu časti islamske vlasti. I molim za materijalne i duhovne blagoslove Božije. Nadam se da će svi muslimani Irana, među njima i ovaj ponizni rob, biti uspješni u izvršavanju svojih dužnosti i da ćemo uvijek biti ubrajani u prijatelje Imama Mehdija, neka naše duše budu žrtvovane za prašinu na njegovome putu. Sva naša hvala pripada Bogu, Opskrbljivaču, koji nam obdaruje svim ovim nebrojivim blagodatima!

Muhammed Taqī Misbāh Yazdī

Kom

Juni/juli 1984.

Prvi dio

UVODNE RASPRAVE

Prva lekcija

KRATAK POGLED NA TOK FILOZOFKSKE MISLI (OD POČETAKA DO ISLAMSKE EPOHE)

Početak filozofske misli

Razvoj ljudske misli kao i stvaranje čovjeka počinju prije pisane historije. Gdje god je čovjek živio, mišljenje je bilo od njega neodvojiva osobina. Gdje god je kročio nogom, mišljenje i shvatanje je ponio sa sobom.

O nepisanim ljudskim mislima nema tačnih i pouzdanih podataka, osim onoga što su na temelju otkrivenih ostataka naslućivali arheolozi. Međutim otkako postoji pisani jezik, zapisana misao je ostajala dok je karavan historije prolazio.

Ljudska misao koja se odnosi na znanje o egzistenciji, njenom početku i kraju sprva je bila izmiješana sa religijskim uvjerenjima. Stoga bi se moglo reći da se najstarije filozofske misli imaju tražiti među orijentalnim vjerskim mislima.

Historičari filozofije vjeruju da se najstarije zbirke koje su potpuno filozofske ili pretežno filozofske vezuju za grčke mudrace koji su živjeli otprilike šest stoljeća prije Isaa, neka je mir na njega. Spominju se učenjaci toga vremena koji su nastojali spoznati egzistenciju te početak i kraj kosmosa. Da bi objasnili pojavljivanje i promjene koje se dešavaju u egzistentima, oni su izrekli različita, povremeno i kontradiktorna mišljenja, a istovremeno nisu krili činjenicu da su njihove misli bile, manje ili više, pod utjecajem orijentalnih vjerskih učenja i orijentalne kulture.

Islamska filozofija 1

U svakom slučaju, slobodno ozračje za raspravu i kritiku u Grčkoj toga vremena pripremlilo je teren za razvoj i napredak filozofske misli. To područje pretvorilo se u rasadnik filozofije.

Naravno, početne misli nisu bile ispravno uređene i poredane, dok problemi za istraživanje nisu bili precizno kategorizirani, a kamoli da je svaka kategorija imala posebno ime i svojstvenu metodu. Ukratko, sve ideje nazivane su naukom ('ilm), mudrošću (hikmat), spoznajom (ma'rifat) i sl.

Pojava sofizma i skepticizma

U petom stoljeću p.n.e. spominju se učenjaci koji su se na grčkom jeziku nazivali "sofisti", odnosno mudraci i veoma učenici. No uprkos velikoj količini podataka koje su imali o tada aktuelnom znanju, oni nisu vjerovali u stalne i nepromjenljive istine, i ništa nisu smatrali konačno poznatim i pouzdanim.

Kako prenose historičari filozofije, sofisti su po zanimanju bili učitelji koji su podučavali retorici i debati i obučavali su braniocima (advokate) za sudove, za kojima je u ono doba bilo mnogo potrebe. Ovo zanimanje zahtijevalo je od branioca da može dokazati bilo koju tvrdnju, a odbaciti sve njoj oprečne tvrdnje. Bavljenje ovakvom vrstom podučavanja koje je često bilo podložno krivim zaključivanjima postepeno je izazvalo pojavu mišljenja po kojem izvan ljudske misli zapravo i nema istine.

Čuli ste priču o čovjeku koji je u šali rekao da se u toj i toj kući dijele slatkiši. U svojoj prostodušnosti ljudi su se požurili iskupiti pred vratima te kuće. Malo pomalo, i sam čovjek koji je to izmislio počeo je gajiti nade u istinitost toga, tako da je, ne želeći izgubiti priliku da dobije besplatne slatkiše, i sam stao u red.

Čini se da su i sofisti bili žrtve iste sudbine. Podučavajući lažnim metodama dokazivanja i poricanja tvrdnji, postepeno su se takve sklonosti počele pojavljivati i u njihovim mislima – da zapravo istina i neistina ovise o ljudskoj misli, i zaključili su da izvan ljudskih misli nema istine.

Pošto je izraz “sofizam”, koji je značio mudar i učen, bio pripisivan ovakvim ljudima, on je izgubio svoje osnovno značenje i počeo se upotrebljavati kao simbol i znak za način mišljenja sukladan lažnom zaključivanju. Isti ovaj izraz u arapskom jeziku je uzeo oblik “sūfistī”, a iz njega je izveden termin “safsatah”.

Doba procvata filozofije

Najpoznatiji mislilac koji je ustao protiv sofista i koji je kritizirao njihove ideje i stavove bio je Sokrat. On je bio taj koji je sebe nazvao filozofus, tj. ljubitelj mudrosti. Ovaj izraz u arapskom jeziku poprimio je oblik fīlsūf, iz kojeg je izveden termin falsafah.

Historičari filozofije smatraju da su dva razloga zbog kojih je izabrao ovo ime: prvi je poniznost Sokrata koji je uvijek priznavao svoje neznanje, a drugi je njegov prijekor sofista koji su sebe nazivali mudracima, tj. izborom ovog naziva želio ih je natjerati da shvate: “Vi koji radi materijalnih i političkih ciljeva ulazite u rasprave i debate, podučavanje i učenje; vi niste dostojni naziva “mudrac”. Čak ni ja koji sa najčvršćim razlozima odbacujem vaše ideje sebe ne smatram dostojnim tog naziva i sebe nazivam samo ljubiteljem mudrosti.

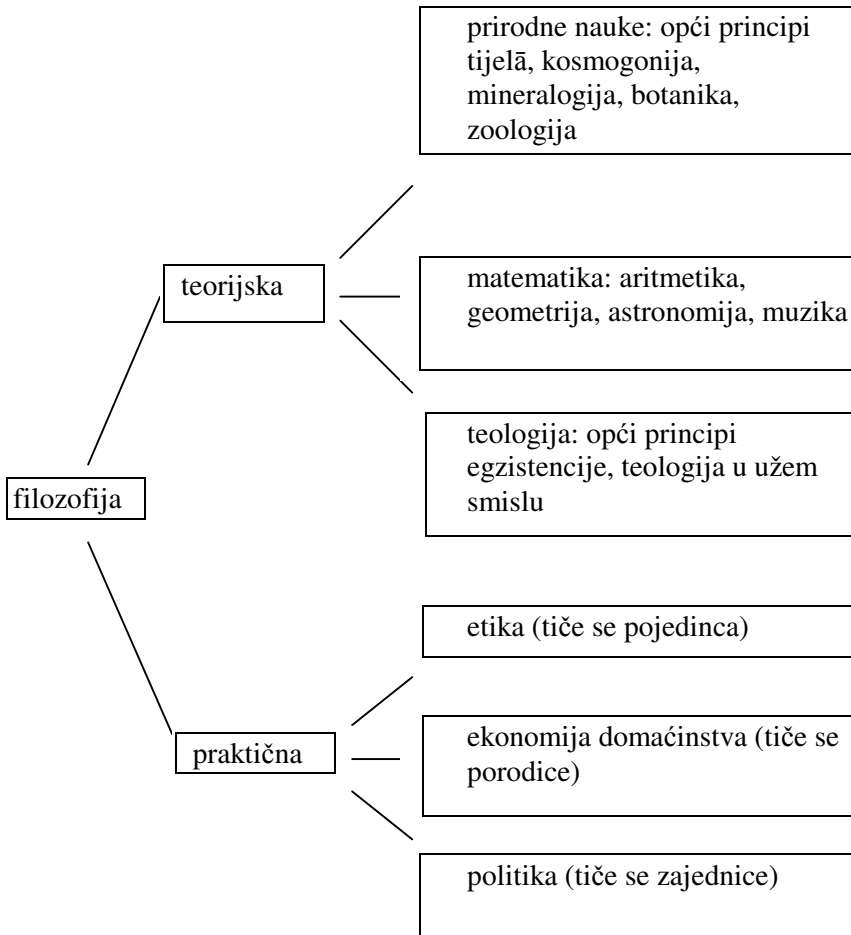
Nakon Sokrata, njegov učenik Platon, koji se godinama okorištavao njegovim predavanjima, nastojao je ustanoviti temelje filozofije, a poslije je Platonov učenik Aristotel doveo filozofiju do vrhunca procvata i sistematizirao pravila mišljenja i argumentiranja u formi nauke – logike, kao što je objasnio i greške pri mišljenju u obliku dijela logike o sofizmima.

Otkad je Sokrat sebe nazvao filozofom izraz filozofija upotrebljavao se kao oprečan sofizmu, a obuhvata sve stvarne nauke, kao što su fizika, hemija, medicina, astronomija, matematika i teologija. Čak i danas u mnogim najglasovitijim svjetskim bibliotekama knjige iz fizike i hemije klasificirane su pod filozofijom, a samo konvencionalne discipline, poput leksike, sintakse i gramatike nisu tamo svrstane.

Tako se filozofija smatrala zajedničkom imenicom za sve stvarne nauke, a dijelila se na dvije opće skupine: teorijske i praktične nauke. U

Islamska filozofija 1

teorijske nauke spadale su prirodne nauke, matematika i teologija. Prirodne nauke su u sebi obuhvatale područja kosmogonije, mineralogije, botanike i zoologije, a matematika se dijelila na aritmetiku, geometriju, astronomiju i muziku. Teologija je bila podijeljena na metafiziku ili općenitu raspravu o egzistenciji i teologiju u užem smislu. Praktične nauke imale su tri grane: etiku, ekonomiju domaćinstvo i politiku.

Kraj grčke filozofije

Netom nakon Platona i Aristotela, njihovi učenici su se neko vrijeme bavili kompilacijom, uređivanjem i temeljitom obradom djela svojih učitelja, te su “tržište” filozofije očuvali manje-više svježim. Međutim nije trebalo dosta vremena da se ova svježina zamijeni stagnacijom i da rast i napredak počne slabiti. U Grčkoj je tada preostalo svega nekoliko “mušterija” za naukom i znanjem. Velikani umjetnosti i nauke nastanili su se u Aleksandriji, gdje su posvetili istraživanju i obrazovanju. Ovaj grad ostao je centar nauke i filozofije sve do četvrtog stoljeća n.e..

Međutim kada su se rimski imperatori preobratali na kršćanstvo i kada su počeli širiti učenja Crkve kao zvanična učenja i ideje, počeli su se suprotstavljati slobodnom carstvu mišljenja i nauke, sve dok konačno Justinijan, imperator Istočnog rimskog carstva, nije 529. god. nove ere izdao ukaz o zatvaranju univerziteta i škola u Atini i Aleksandriji. Učenjaci su pobjegli da bi preživjeli, a utočište su potražili u drugim gradovima i državama. Iz tog razloga ugašena je svijetla baklja nauke i filozofije u Rimskom carstvu.

Izlazak sunca Islama

Gotovo istovremeno sa maločas spomenutim procesom (u šestom stoljeću kršćanske ere), na drugom kraju svijeta, zbio se najveći događaj u historiji. Arapski poluotok bio je svjedok rođenja, misije i selidbe časnog Poslanika Islama, neka su mir i blagoslovi Božiji na njega i njegovu porodicu. On je na uši svijesti čovječanstva pročitao poruku Božanskog vođenja. Kao prvi korak, on je pozvao ljude da stječu znanje,¹ i visoko je cijenio čitanje, pisanje i učenje. On je zasnovao najveću civilizaciju i najnapredniju kulturu u svijetu. Podsticao je svoje sljedbenike da stječu znanje i mudrost od kolijevke pa do groba (min al-mahd ila al-lahd), u najbližem ili najudaljenijem mjestu na svijetu (čak i

---

¹ Razmotrite prve ajete objavljene Poslaniku, s.a.v.a.: “Uči! U ime Gospodara tvoga koji je stvorio... Koji je čovjeka poučio peru.” (96:1-4)

Islamska filozofija 1

u Kini, wa law bis-sīn), i po bilo koju cijenu (wa law bis-safk al-muhaj wa khawd al-lujaj).¹

Plodna mladica Islama, zasađena moćnom rukom Božijeg Poslanika, s.a.v.a., u svjetlu Božanske objave koja život daje, i hranjena drugim kulturama, porasla je i dala plod. Islam je sirovi materijal ljudskog mišljenja drugih kultura apsorbirao, u skladu sa mjerodavnim Božijim normama, i promijenio ga u korisne elemente u kovačnici konstruktivne kritike, te je za kratko vrijeme proširio svoje sjene na sve kulture svijeta.

Bodreni od strane Poslanika, s.a.v.a., i njegovih bezgrešnih potomaka, muslimani su počeli usvajati različita znanja. Naučno naslijeđe Grčke, Rima i Irana prevedeno je na arapski jezik. Muslimani su usvojili korisne elemente tog naslijeđa i nadopunili ih svojim vlastitim istraživanjima. Uspjeli su doći do značajnih otkrića u mnogim oblastima, u algabri, trigonometriji, astronomiji, fizici i hemiji.

Drugi značajan činilac razvoja islamske kulture bila je politika. Tlačiteljske Emevije i Abasije, koji su bespravno preuzeli vlast, osjećali su jaku potrebu za općim odobravanjem među muslimanima, dok su članovi Poslanikove porodice, Ehlul-bejt, neka su Božiji blagoslovi na sve njih, tj. oni koji su bili pravi zaštitnici (awlijā) ljudi, bili istinski izvor znanja i riznica Božanske objave. Vladajući režim osim prijatnje i mita nije imao drugog načina da privuče ljude. Stoga su nastojali učiniti da njihov režim napreduje bodreći učenjake i sakupljajući naučne autoritete oko sebe - a koristeći se naučavanjima grčke, rimske i iranske nauke - oni su pokušavali otvoriti školu nasuprot Ehlul-bejtu.

Na ovaj način, različite filozofske ideje i različite vrste znanja i umijeća, sa različitim motivacijama, posredstvom prijatelja i neprijatelja, ušle su u islamsko okruženje i muslimani su ih počeli istraživati, usvajati i kritizirati. U svijetu nauke i filozofije islamskog okruženja počele su se pojavljivati genijalne ličnosti – svaka od njih je vlastitim neprekidnim nastojanjima razvila neki ogranak nauke, te je islamska kultura tako donijela plodove.

Među njima, učenjaci islamske teologije i doktrine su sa različitih stajališta pregledali i kritizirali probleme Božanske filozofije, i koliko god da su neki od njih u svojoj kritici otišli u krajnost, ova vrsta kritike i

---

¹ Ovdje se aludira na nekoliko poznatih predaja pripisanih Poslaniku, s.a.v.a.

cjepidlačenja, ispitivanja i sumnjičenja navela je većinu islamskih mislilaca i filozofa da se još više trude, što je dovelo do sveopćeg obogaćenja intelektualne i filozofske misli.

Razvoj filozofije u islamskoj epohi

Širenjem područja pod islamskom upravom i sklonošću ljudi prema ovoj oživljujućoj vjeri, mnogi centri nauke potpali su pod islamsko okrilje. U to doba postojala je velika razmjena ideja među učenjacima i knjiga među bibliotekama te prevođenje ovih knjiga sa raznih jezika: indijskog, perzijskog, grčkog, latinskog, aramejskog, hebrejskog i drugih, na arapski koji je doista postao međunarodni jezik muslimana. Ovo je pospiješilo korak u razvoju filozofije, nauka i umijeća. Mnoge knjige filozofa Grčke i Aleksandrije, kao i drugih uglednih centara nauke, prevedene su na arapski.

Početni nedostatak dogovorenog jezika i stručnih termina među prevodiocima, te razilaženje u pogledu principa istočne i zapadne filozofije, činili su podučavanje filozofije teškim, a istraživanje i izbor između filozofskih principa još težim. Međutim nije dugo potrajalo prije nego što su geniji poput Ebu-Nasr Fārābija i Ibn-Sīnāa, zahvaljujući svojim neprestanim nastojanjima, bili u stanju upoznati cjelokupnu filozofsku misao toga vremena. Uz Bogom dane talente, ojačavane blještavom svjetlošću Objave i objašnjenjima imama, oni su mogli izvršiti pregled i procjenu te izbor među prikladnim filozofskim principima i predočiti jedan zreo filozofski sistem, koji je pored platonskih i aristotelovskih ideja, neoplatonskih misli iz Aleksandrije, te ideja orijentalnih mistika ('urafā), sadržavao i nove misli. Njegov najveći dio bio je aristotelovski obojen, te je stoga njihova filozofija imala aristotelovski i peripatetički kolorit. Tako je ovaj novi sistem mogao nadmašiti sve filozofske sisteme Istoka i Zapada.

Kasnije je ovaj filozofski sistem došao pod kritičku lupu mislilaca kakvi su bili Gazali, Ebul-Barakāt Bagdādi i Fahrudin Rāzī. S druge strane, okorištavajući se djelima mudraca starog Irana i upoređujući ih sa djelima Platona, Aristotela i neoplatonista, Suhravardī je osnovao novu školu filozofije nazvavši je iluminističkom filozofijom, koja je bila više

Islamska filozofija 1

platonski obojena. Na ovaj način pripremljen je teren za okršaj među filozofskim idejama te za njihov razvoj i sazrijevanje.

Stoljećima kasnije, veliki filozofi, Hādže Nāsiruddin Tūsī, Muhaqqiq Dawānī, Seyyid Sadruddīn Daštakī, Šejh Bahā'ī i Mīr Dāmād nadopunili su bogaćenje islamske filozofije vlastitim genijalnim idejama. A onda se pojavio Sadruddīn Šīrāzī, koji je svojim vlastitim genijem i inovacijom predstavio novi sistem filozofije. Taj sistem sadržavao je skladne elemente peripatetičke i iluminističke filozofije te mističkih otkrovenja, kojima je pridodao dubokoumne misli i vrijedne ideje, i nazvao to transcendentnom teozofijom (hikmate muta'āliyyah).

Druga lekcija

KRATAK POGLED TOKA FILOZOFESKE MISLI (OD SREDNJEG VIJEKA DO OSAMNAESTOG STOLJEĆA)

Skolastička filozofija

Nakon širenja kršćanstva u Evropi i sjedinjavanja moći Crkve sa moću Rimskog carstva, naučni centri su došli pod utjecaj aparata vlasti do te mjere da su do 6. st. (kao što je ranije navedeno) univerziteti i škole u Atini i Aleksandriji bili pozatvarani. Ovaj period, koji je trajao oko hiljadu godina, zove se srednji vijek, a karakterizira ga prevlast Crkve nad naučnim centrima i nad programima škola i univerziteta.

Među istaknutim ličnostima ovoga doba bio je Sveti Augustin, koji je pokušao upotrijebiti filozofske principe, naročito stavove Platona i neoplatonista, da bi objasnio dogme kršćanstva. Nakon njega, nekoliko filozofskih rasprava uvedeno je u školske programe. Ovo doba bilo je nenaklonjeno aristotelovskoj misli jer je ona smatrana oprečnom vjerskim učenjima i njeno podučavanje bilo je zabranjeno. Zahvaljujući vlasti muslimana u Andaluziji (Španiji) i prodoru islamske misli u zapadnu Evropu, o idejama islamskih filozofa kakvi su bili Ibn-Sīnā (Avicena) i Ibn-Rušd (Averoes) raspravljalo se manje ili više svuda pa su se i kršćanski učenjaci posredstvom knjiga ovih filozofa upoznali sa Aristotelovim stavovima.

Malo-pomalo crkvenjaci više nisu mogli odoljeti ovom toku filozofske misli i napokon je Sveti Toma Akvinski prihvatio većinu Aristote-

Islamska filozofija 1

lovih filozofskih stavova koji se uočavaju i u njegovim knjigama. Postepeno je protivljenje Aristotelovoj filozofiji slabilo, a u nekim naučnim centrima ona je čak postala i preovladavajuća.

U svakom slučaju, u srednjem vijeku filozofija u zapadnim zemljama ne samo da se nije razvijala, već je i propadala, i za razliku od islamskog svijeta u kojem su nauke i naobrazba neprestano napredovale i postale iznimno bogate, u Evropi su jedine rasprave kojima je podučavano u školama pripojenim Crkvi bile one koje su mogle pravdati kršćanske dogme, koje ni same nisu bile bez zastranjenja. Ovo se nazivalo skolastičkom filozofijom. Samo se po sebi razumije da takva filozofija nije mogla imati drugu sudbinu do smrti i izumiranja.

U skolastičkoj filozofiji, pored logike, teologije, etike, politike te dijela prirodne filozofije i astronomije koje je Crkva usvojila, u nastavni plan bile su uvrštene i gramatika i retorika, te je tako filozofija ovoga razdoblja bila promatrnja znatno šire (nego danas).

Renesansa i temeljita promjena u mišljenju

Od 14. stoljeća zahvaljujući različitim činiocima pripremao se teren za temeljitu promjenu. Jedan činilac bilo je jačanje nominalizma (primarnost imenovanja) i poricanje postojanja univerzalija, što se zbilo u Engleskoj i Francuskoj. Ova filozofska tendencija igrala je važnu ulogu u slabljenju temelja filozofije. Sljedeći činilac bilo je to što je Aristotelova prirodna filozofija postala predmetom spora na pariškom univerzitetu. Nadalje u opticaju su bila govorkanja o nespojivosti filozofije i kršćanske dogme – drugim riječima, razuma i religije. Uočljiva je bila i pojava neslaganja između tadašnjih vladara i crkvenih autoriteta, a i među samim crkvenim autoritetima bilo je rasprava koje su dovele do pojave protestantizma. Važan činilac bio je dolazak humanizma do svog vrhunca i sklonost ka bavljenju problemima ljudskog života uz zanemarivanje metafizičkih problema. Napokon, polovinom 15. st. palo je bizantijsko carstvo i nastale su cjelovite (političke, filozofske, književne i vjerske) promjene širom Evrope, a institucije papinske vlasti napadnute su sa svih strana. Na taj način, slaba skolastička filozofija doživjela je svoj konačni krah.

U 16. st. interes za prirodnim i empirijskim naukama postao je veoma snažan. Otkrića Kopernika, Keplera i Galilea uzdrmla su temelje ptolomejske astronomije i aristotelovske prirodne filozofije. Riječju, u Evropi su svi aspekti ljudskih djelovanja bili podvrgnuti uznemiravanju i nestalnosti.

Papinske institucije mogle su se oduprijeti ovim žestokim talasima još neko vrijeme. Naučnici su dovođeni pred inkviziciju sa obrazloženjem da su se suprotstavili vjerskim dogmama, a zbog svojih stavova o prirodnoj filozofiji i kosmologiji koji su bile suprostavljeni tumačenju Biblije i učenjima Crkve. Mnogi su izgorjeli u vatri zaslijepljenosti i sebičnosti autoriteta Crkve. Ipak, napokon su Crkva i papinske institucije bile primorane da se posramljene povuku.

Okrutno fanatično ponašanje katoličke Crkve nije u ljudima proizvelo ništa drugo do negativan stav spram crkvenih autoriteta i vjere uopće. Tako je propast skolastičke filozofije, odnosno jedine tada prisutne filozofije, prouzrokovala intelektualni i filozofski vakum i pojavu modernog skepticizma. Tokom ovog procesa jedino što je napredovalo bili su: humanizam, želja za prirodnim i empirijskim naukama na kulturnom planu, i sklonost ka liberalizmu i demokratiji na političkom planu.

Druga faza skepticizma

Crkva je kroz stoljeća stavove i ideje nekih filozofa raširila kao vjerska učenja, a kršćani su ih prihvatili kao sigurna i sveta, uključujući aristotelovske i ptolomejske stavove o kosmologiji koji su uzdrmani Kopernikovim otkrićima. Drugi nepristrasni naučnici također su uvidjeli njihovu neispravnost. Već smo naveli da su dogmatski otpor i okrutno ponašanje crkvenih autoriteta prema naučnicima prouzrokovali upravo suprotnu reakciju.

Ova promjena u mišljenjima i uvjerenjima te rušenje intelektualnih i filozofskih temelja (srednjeg vijeka) prouzrokovali su u mnogim naučnicima psihološku krizu i izazvali u njihovim umovima sumnje kao što su sljedeće: Kako možemo biti sigurni da neka druga naša uvjerenja nisu neispravna i da njihova neispravnost neće biti očita jednoga dana? Kako možemo znati da novootkrivene naučne teorije neće biti nekad op-

Islamska filozofija 1

ovrgnute? Naposljetku, veliki naučnik Montaigne porekao je vrijednost nauke i znanja i otvoreno je napisao: “Kako možemo biti sigurni da Kopernikova teorija neće biti osporena nekad u budućnosti?” Još jednom je izrekao sumnje skeptika i sofista, ali na novi način, i branio skepticizam. Tako je nastala nova faza skepticizma.

Opasnost skepticizma

Sumnja, pored toga što je bolna psihološka zaraza, povlači za sobom i veliku duhovnu i materijalnu opasnost po društvo. Poricanjem vrijednosti znanja ne ostaje nimalo nade u napredak nauke i učenja, kao što ne ostaje ni prostora za moralne vrijednosti i njihove veličanstvene uloge u ljudskom životu, a i vjera također gubi svoje intelektualne osnove. Najveći udarci zapravo i jesu usmjereni ka vjerskim dogmama – vjerovanjima nezanim za materijalne i osjetilne stvari. Kada rijeka sumnje poteče kroz srca ljudi, logično je da su najranjivija vjerovanja u nadnaravno.

Otuda je skepticizam izuzetno opasna zaraza koja svim aspektima ljudskog života prijeti uništenjem; njegovim širenjem nijedan etički, pravni, politički i vjerski sistem ne ostaje čvrst i on daje opravdanje za sve vrste zločina, nepravde i ugnjetavanja.

Upravo je iz tog razloga borba protiv skepticizma dužnost svih naučnika i filozofa. Ta borba spada u odgovornost vjerskih vođa, i o njoj moraju voditi brigu savjetnici, političari i društveni reformatori.

U 17. st. poduzete su različite aktivnosti kojima bi se obnovile ruševine renesanse, uključujući borbu protiv skepticizma. Crkva je težila ukidanju ovisnosti kršćanstva o razumu i nauci, jačajući vjerska učenja kroz srce i vjerovanje. Međutim filozofi i naučnici tražili su čvrstu i nepokolebljivu osnovu za znanje i vrijednost, kako ih ne bi uništila ni intelektualna kolebanja ni društveni preokreti.

Moderna filozofija

Najvažnije nastojanje za spašavanje od skepticizma i oživljavanje filozofije u ovome periodu bilo je nastojanje Renea Descartesa, francuskog filozofa koji je nazvan “ocem moderne filozofije”. Nakon dugotrajnog istraživanja i meditacije, on je skovao plan kojim bi se ojačala polazišta filozofskog mišljenja. Njegovo načelo moglo bi sažeti u njegovoj poznatoj izreci: “Sumnjam, dakle postojim”, ili: “Mislim, dakle postojim”, tj. ako neko sumnja u egzistenciju svega, on ipak nikad neće moći sumnjati u svoju vlastitu egzistenciju. Pošto je sumnja besmislena bez onoga ko sumnja, ljudska egzistencija sumnjalaca i mislilaca također je neosporna. Potom je pokušao formulirati posebne zakonitosti mišljenja slične matematičkim zakonitostima i na temelju njih riješiti probleme filozofije.

U tom periodu intelektualnog meteža, misli i stavovi Descartesa bili su za mnoge filozofe izvor povratka povjerenja. Drugi veliki mislioci, Leibniz, Spinoza i Malebranche, također su nastojali ojačati osnovu moderne filozofije. Uprkos svemu, ova nastojanja nisu bila u stanju proizvesti skladan filozofski sistem koji bi imao pouzdane i čvrste temelje. S druge strane, pažnja većine naučnika usmjerila se ka empirijskim naukama, a mnogi od tih naučnika nisu pokazivali nikakav interes za istraživanje filozofskih i metafizičkih problema. Zbog toga se jak, čvrst i dobro podržan filozofski sistem nije pojavio u Evropi. Iako su skupine filozofskih stavova i ideja povremeno iznošene u formi posebnih škola filozofskog mišljenja, koje su u određenim granicama mogle privući manje ili više sljedbenika, nijedna od njih nije mogla postati trajno uspostavljena, a takav je slučaj i danas.

Primarnost iskustva i moderni skepticizam

Dok je u većem dijelu Evrope oživljavana racionalna filozofija i dok je razum bio na putu da pronađe svoje mjesto u razumijevanju istine, u Engleskoj je napredovala druga struja, zasnovana na primarnosti čula i iskustva, a zvala se empirizam.

Islamska filozofija 1

Počeci ove struje vezuju se za kraj srednjeg vijeka i Williama od Ockhama, engleskog filozofa koji je bio zagovornik primarnosti imenovanja a poricatelj primarnosti razuma. U 16. st. Francis Bacon i u 17. Hobbes, također Englez, oslanjali su se na primarnost čulā i iskustva, no kao empiristi bila su poznata druga trojica engleskih filozofa: John Locke, George Berkeley i David Hume, koji su o problemima znanja raspravljali od kraja 17. do pred kraj 18. stoljeća. Kritizirajući stavove Descartesa o “prirođenom znanju”, oni su čula i iskustvo smatrali izvorom sveg znanja.

Među njima, John Locke je bio najumjereniji i najbliži racionalistima. Berkeley je bio otvoreni zagovornik primarnosti imenovanja, tj. nominalist, ali je (možda nesvjesno) pribjegao zakonu kauzaliteta, što je racionalni princip, a imao je i neke druge stavove nespojive sa primarnošću čulā i iskustva. Hume je ostao potpuno odan primarnosti čulā i iskustva i onome što ona za sobom povlače. Opredijelio se za skepticizam u pogledu metafizičkog i za prihvatanje zbiljnosti prirodnih pojava. Na ovaj način uobličila se treća faza skepticizma u historiji zapadne filozofije.

Kantova kritička filozofija

Humeove misli su među onim mislima koje su stvorile osnovu za Kantove filozofske ideje. Sam Kant je rekao: “Upravo me je Hume probudio iz dogmatskog drijemeža.” Kantu je posebno leglo na srce Humeovo objašnjenje zakona kauzaliteta, koje se zasnivalo na ideji da iskustvo ne može dokazati nužni odnos između uzroka i posljedice.

Dugi niz godina Kant je razmišljao o problemima filozofije i napisao je mnogo eseja i knjiga. Ponudio je posebna filozofska gledišta koja su u usporedbi sa sličnima bila prihvatljivija i dugotrajnija. Na kraju je ipak došao do zaključka da teorijski um nema moć da riješi probleme metafizike i da racionalnim principima u ovoj oblasti nedostaje naučna vrijednost.

Kant je izričito ustvrdio da pitanja kao što su egzistencija Boga, vječnost duše i slobodna volja ne mogu biti racionalno dokazana, nego da

uvjerenje i vjera u njih jesu nužni za prihvatanje etičkog sistema; drugim riječima, u pitanju je prihvaćeno načelo praktičnog uma, i etika je ta koja nas poziva da vjerujemo u proživljenje, a ne obratno. Iz ovog razloga Kant se ima smatrati oživotvoriteljem etičkih vrijednosti, koje su nakon renesanse bile izložene nestalnosti i opasnosti od blijedenja i iščezavanja. S druge strane, Kant se mora smatrati i jednim od uništavača temelja metafizičke filozofije.

Treća lekcija

KRATAK POGLED NA TOK FILOZOFSKE MISLI (U POSLJEDNJIM DVAMA STOLJEĆIMA)

Objektivni idealizam

Kao što je ranije navedeno, poslije renesanse nije nastao nijedan stabilan filozofski sistem, nego su različite filozofske škole i stavovi nastajali i nestajali. Od 19. st. broj i raznolikost škola i “izama” još se povećao. U ovom kratkom pregledu nećemo ih imati priliku sve spomenuti, već ćemo se ukratko dotaći samo nekih.

Nakon Kanta (od konca 18. do polovine 19. st.), postalo je poznato nekoliko njemačkih filozofa čije su ideje, u manjoj ili većoj mjeri, našle izvorište u Kantovim mislima. Oni su korištenjem mističkih izvora nastojali nadomjestiti slabe tačke njegove filozofije. Iako je među njihovim stavovima bilo razlika, zajedničko im je bilo to što su polazili od individualne tačke gledišta te su pridavali pažnju objašnjavanju bitka i pojave mnoštva iz jedinstva, ali na poetičan način. Ovi filozofi nazvani su “romantičarskim filozofima”.

Među njima se Fichte, koji je bio Kantov učenik, posebno zanimao za slobodnu volju i među stavovima Kanta isticao je primarnost morala i praktičnog uma. Fichte je rekao: “Teorijski um (ilme nazari) posmatra sistem prirode kao nužan, no mi unutar sebe pronalazimo slobodu i želju za slobodnim djelovanjem, a naše savjesti skiciraju sistem koji moramo nastojati ostvariti. Zato moramo smatrati da je priroda podređena egu, a ne neovisna o njemu i nepovezana s njim.

Upravo ova težnja ka slobodi navela je njega i druge romantičare poput Schellinga da prihvate neku vrstu idealizma i primarnost duha (čijom je karakteristikom smatrana sloboda). Ovu školu mišljenja dodatno je razvio Hegel i ona se uobličila u relativno koherentan filozofski sistem, nazvan objektivnim idealizmom.

Hegel, bivši Schellingovim savremenikom, zamišljao je svijet kao odraz misli i idejae Apsolutnog duha, među kojima (duhom i njegovim mislima i idejama) postoje logičke prije negoli kauzalne veze, kako su to smatrali ostali filozofi.

Prema Hegelu, put pojavljivanja ideja ide od jedinstva ka mnoštvu, od općeg ka posebnom. Na prvom nivou postavljena je najopćenitija ideja - ideja bivanja, a iz nje izranja njena suprotnost - ideja ništavila. Potom se ove ideje međusobno miješaju i uzimaju oblik ideje "postajanja". Zatim se postajanje, koje je sinteza bivanja (teze) i ništavila (antiteze), postavlja kao teza, a iz nje se pojavljuje njena suprotnost, i iz njihovog miješanja nastaje nova sinteza. Ovaj proces se sužava sve dok ne dosegne najuže i najspecifičnije pojmove.

Hegel je ovaj trostruki proces (trijadu) nazvao "dijalektičkim" i zamišljao je da je ovo univerzalni zakon pojave svih umskih i objektivnih pojava.

Pozitivizam

Početakom 19. st. Francuz Auguste Comte, kojeg nazivaju ocem sociologije, zasnovao je ekstremnu formu empirizma nazvanu pozitivizmom, koji se temelji na onome što se izravno dobija čulima. Iz jednog ugla gledano, pozitivizam je smatran oprečnim idealizmu.¹

Komte je čak i apstraktne pojmove nauke, koji nisu dobijeni izravnim posmatranjem, smatrao metafizičkim i nenaučnim. On je otišao tako daleko da je metafizičke sudove smatrao riječima bez smisla i značenja.

Auguste Komte je držao da postoje tri stadija ljudske misli.

---

¹ Ranije je ovu vrstu filozofije uveo Saint Simon, a korijeni ovakvog razmišljanja mogu se naći i kod Kanta.

Islamska filozofija 1

- Prvi stadij je Božanski i vjerski, koji događaje dovodi u vezu sa nadnaravnim uzrocima.
- Drugi je filozofski stadij, koji uzroke događaja traži u nevidljivim supstancama i prirodi stvari.
- Treći stadij je naučni, koji se, umjesto traženja razloga zbog kojih pojave nastaju, bavi time kako one nastaju i njihovim međusobnim odnosima. Ovo posljednje je stadij pozitivne nauke.

Čudno je da je Comte na kraju priznao da je vjera čovjeku neophodna, ali je on čovječanstvo postavio svojim predmetom obožavanja. Sebe je smatrao vjesnikom ove vjere i čak je izmislio rituale za pojedinačno i skupno obožavanje.

Ova vjera - obožavanje čovjeka koja je savršen primjer humanizma - našla je neke sljedbenike u Francuskoj, Engleskoj, Švedskoj, te u Sjevernoj i Južnoj Americi. To su bili sljedbenici koji su i formalno prešli na ovu vjeru i podigli hramove za obožavanje čovjeka. Ova vjera indirektno je utjecala i na druge, ali o tome za sad toliko.

Racionalizam i empirizam

Zapadne filozofske škole mogu se podijeliti u dvije općenite skupine – racionalne i empirijske. Očit primjer predstavnika prve skupine u 19. st. jeste Hegelov idealizam, koji je imao sljedbenika čak i u Britaniji, dok je primjer za drugu skupinu pozitivizam, koji je i danas aktuelan. Wittgenstein, Carnap i Russell mogu se smatrati zagovornicima ove škole mišljenja.

Većina filozofa - teologa bili su racionalisti, a većina ateista empiristi. Među rijetkim izuzecima je McTaggart, koji je bio britanski hegelist i ateist.

Proporcionalan odnos između empirizma i poricanja, odnosno skepticizma u pogledu metafizike je očit. Taj odnos je bio takav da je napredak pozitivističkih filozofija bivao praćen materijalističkim i ateističkim sklonostima. Nedostatak jakih takmičara na strani racionalista pripremio je teren za prevlast materijalizma i ateizma.

Kao što je već spomenuto, najznačajnija racionalna škola mišljenja u 19. st. bio je Hegelov idealizam. Uprkos privlačnosti ove škole, koja je bila posljedica njenog relativno koherentnog sistema, njene širine i njene sposobnosti da na probleme gleda iz različitih uglova, nedostajala joj je snažna logika i čvrsto rasuđivanje, i nije trebalo dugo vremena da postane predmet kritike, čak i od strane svojih sljedbenika. Pojavile su se dvije istovremene, ali različite reakcije protiv nje. Jedna je reakcija Sørensa Kierkegaarda, danskog klerika, osnivača egzistencijalizma, a druga Karla Marxa, njemačkog Jevreja i osnivača dijalektičkog materijalizma.

Romantizam, pak, koji se pojavio da bi opravdao ljudsku slobodu, na kraju se, u Hegelovom idealizmu, uobličio u obuhvatan filozofski sistem. On je historiju predstavio kao veliki temeljni proces koji napreduje i usavršava se na osnovu dijalektičkih principa. Na ovaj način romantizam je skrenuo sa svog osnovnog puta, jer, po ovom viđenju, sloboda pojedinca gubi svoju temeljnu ulogu. Stoga je postao predmetom mnogih kritika.

Jedan od onih koji su oštro kritizirali Hegelovu logiku i filozofiju historije bio je Kierkegaard, koji je isticao ličnu odgovornost i čovjekovu slobodnu volju u procesu samoizgradnje. On je smatrao da čovjekova čovječnost počiva na svijesti o pojedinačnim odgovornostima, a posebno odgovornosti prema Bogu. Kierkegaard je rekao: "Blizina sa Bogom i odnos prema Njemu čovjeka čini čovječnim."

Ova tendencija, podržana od strane fenomenologije Edmunda Husserla, dovela je do pojave egzistencijalizma. Mislioci poput Heideggera i Jaspersa u Njemačkoj, te Marcela i Jean-Paul Sartrea u Francuskoj priklonili su se ovoj vrsti filozofije iz različitih perspektiva, teističkih i ateističkih.

Dijalektički materijalizam

Nakon renesanse, dok su filozofija i vjera u Evropi prolazile kroz krizu, ateizam i materijalizam su, manje ili više, došli u modu. U 19. st. neki biolozi i fizičari, kao što su Vogt, Buchner i Ernst Haeckel, isticali su primarnost materije i poricali metafiziku, no najznačajnija materijalis-

Islamska filozofija 1

tička filozofska škola bila je ona koja su utemeljili Marx i Engels. Marx je preuzeo dijalektičku logiku i primarnost historije od Hegela, a materijalizam od Feuerbacha. On je ekonomski činilac smatrao temeljnim činiocem društvenih i historijskih promjena, za koje je držao da poprimaju oblik u skladu sa dijalektičkim principima, a posebno na temelju opozicije i kontradikcije. On je ekonomski činilac predstavio kamenom temeljcem svih aspekata ljudskog života, a sve ostale aspekte kulture i društva smatrao je njemu podređenim.

Marx je držao da historija čovjeka ima različite stadije, koji počinju prvom fazom primitivnog komunizma, zatim se prolazi kroz stadij robovlasništva, feudalizma i kapitalizma, dok se ne dođe do socijalizma i uprave radnikā, što napokon dovodi do komunizma - tj. stadija u kojem vlasništvo u potpunosti iščezava i u kojem više neće biti nikakve potrebe za bilo kakvom državom ili upravom.

Pragmatizam

Zaključujući ovaj kratki pregled, još ćemo baciti pogled na jedinu filozofsku školu mišljenja nastalu među američkim misliocima na pragu 20. st. Najpoznatiji od tih mislilaca je William James, glasoviti psiholog i filozof.

Ova škola, koja se naziva pragmatizmom (temelji se na primarnosti djelovanja), valjanim smatra sud koja ima praktičnu korist. Drugim riječima, istina je značenje koju je izumio um da bi postigao veće i bolje praktične učinke. Ovaj stav nije eksplicitno prihvatila nijedna druga filozofska škola, iako se njeni korijeni mogu naći u riječima Humea, po kojima se razum smatra slugom ljudskim strastima i ograničava vrijednost znanja na puki praktični aspekt. Primarnost djelovanja u spomenutom smislu prvo je predstavio Amerikanac Charles Peirce, da bi je potom u filozofsku teoriju razvio William James, a potom je pristaše našla u Americi i Evropi.

James, koji je svoj put nazivao radikalnim empirizmom, razlikovao se od ostalih empirista u načinu određivanja područja iskustva. Pored vanjskih čulnih iskustava, on je tu uvrstio i psihološko i vjersko iskustvo.

On je vjerska učenja, posebno vjerovanje u Božiju moć i milost, smatrao korisnim za duševno zdravlje te iz tog razloga tačnim. Sam James je doživio moždani udar kada je imao 29 godina i bio je izliječen zahvaljujući vezi sa Bogom te Njegovoj milosti i moći da promijeni ljudsku sudbinu. Iz tog razloga on je naglašavao značaj molitve i moljenja, ali Boga nije smatrao potpuno savršenim i beskonačnim, već je prije mislio da i za Boga postoji napredovanje, i da izostanak napredovanja, pa makar se to ticalo i Boga, zapravo je jednak stagnaciji i kao takav znak je nesavršenosti.

Korijen ovog ekstremnog agresivnog progresivizma može se naći u nekim riječima Hegela, uključujući njegov uvod u Fenomenologiju uma. Ipak, više nego iko drugi, nedavno su ovo naglašavali Bergson i Whitehead.

William James je naglašavao bitnost slobodne volje i njene kreativne uloge - i u tome je imao sličnost sa egzistencijalistima.

Kratka usporedba

Iz ovog kratkog pogleda na tok ljudske filozofske misli, pored toga što smo se upoznali sa kratkom historijom filozofije, postalo je očito i kako je nakon renesanse zapadna filozofija prolazila kroz uspone i padove i kako je krivudav bio njen tok, a i danas je prepun kontradikcija. Premda su s vremena na vrijeme neki filozofi na Zapadu imali oštromna otkrića i postavljali veoma precizne teze, posebno u pogledu znanja i sl., i premda su prosvjetljujuće iskre isijavale iz nekih njihovih umova i srca - ipak tamo nije nastao nijedan čvrst i koherentan filozofski sistem. Osvijetljujući intelektualni proplamsaji nisu mogli oblikovati dobro potkrijepljen pravac za mislioce, već su neredi i pometnje uvijek vladali i vladaju nad filozofskim ozračjem Zapada.

Ovo se bitno razlikuje od stanja koje karakteriše islamsku filozofiju, koja je ona uvijek slijedila ravni i napredni put, a uz postojanje sklonosti koje su se s vremena na vrijeme pojavljivale, ona nikad nije zastranila sa svog glavnog kursa. Razne njene sporedne tendencije poput su grana nekog drveta koje rastu u različitim smjerovima i pospješuju njegov rast i procvat.

Islamska filozofija 1

Nadamo se da će se ovaj napredni kurs zahvaljujući nastojanjima vjerskih mislilaca nastaviti na ovaj način, kako bi mračna okruženja mogla biti osvjetljena zrakama njenog svjetla, ne bi li se životi oslobodili besciljnih tumananja.

Četvrta lekcija

ZNAČENJA TERMINA “NAUKA” I “FILOZOFIJA”

Uvod

U prvoj lekciji naznačeno je da se izraz filozofija od početka primjenjivao kao općenit termin za sve stvarne (egzaktne) nauke - nasuprot konvencionalnim naukama. U drugoj lekciji naveli smo da je u srednjem vijeku opseg filozofije proširen i obuhvatio je i neke konvencionalne nauke kao što su književnost i retorika. U trećoj lekciji naučili smo da su pozitivisti empirijsko znanje postavili nasuprot filozofskom i metafizičkom znanju i jedino su empirijsku nauku smatrali dostojnom pridjeva “naučna”.

Prema prvom značenju, koje je preovladavalo i u islamskom periodu, filozofija ima različite diobe. Svaka od tih grana nazivala se posebnom naukom. Naravno, nije bilo sukoba između nauke i filozofije. Drugo značenje pojavilo se u Evropi u srednjem vijeku, a napušteno je do njegovog kraja.

Prema trećem značenju, koje je danas aktuelno na Zapadu, filozofija i metafizika su postavljene nasuprot nauci. Pošto je ovo značenje do određene mjere došlo u upotrebu i u istočnim zemljama, nužno je dati objašnjenje nauke, filozofije i metafizike te njihovih međusobnih odnosa. Pored toga, bit će navedene dioba i klasifikacija nauka.

Poslije rasprave o ovoj temi, dat ćemo napomene i o nekim posebno značajnim pitanjima u vezi sa dvosmislenošću, razlikama u značenju i stručnom značenju riječi, a čije zanemarivanje uzrokuje mnoge zabune i zablude.

Homonimija

U svim jezicima (koliko je poznato) mogu se pronaći riječi koje imaju doslovno, općeprihvaćeno i stručno značenje. Ova pojava naziva se homonimija (ištirāk al-lafzī). Naprimjer, u perzijskom jeziku termin dūš ima značenja: sinoć, rame i tuširanje, a termin šir upotrebljava se za lava, mlijeko i slavinu.

Postojanje homonimije igra značajnu ulogu u književnosti i poeziji, ali u nauci, a posebno u filozofiji, uzrokuje mnogo poteškoća, posebno zato što su različita značenja neke riječi često tako bliska jedna drugima da njihovo razlikovanje postaje veoma teško. Mnoge greške počinjene su zbog ove vrste homonimije, a ponekad čak i autoriteti upadaju u ovu zamku.

Iz ovog razloga neki velik filozofi, poput Ibn-Sīnāa, obavezali su se da razjasne značenja raznih termina i razlike u njihovim stručnim značenjima prije nego pristupe preciznoj filozofskoj raspravi, kako bi time spriječili zabune i greške.

Primjera radi, navest ćemo slučaj homonimije koja se mnogo primjenjuje, a često vodi u nesporazume. To je primjer termina džabr.

Doslovno značenje džabra je nadomjestiti ili ukloniti neki nedostatak. Kasnije je je termin korišten u značenju namještanja slomljenih kostiju. Možda je poprimio ovo značenje jer je namještanje slomljenih kostiju način da se nadomjesti neka vrsta nedostatka. Moguće je i da je džabr prvo korišten u značenju namještanja kostiju, a da je kasnije uopćen na nadomještanje bilo koje vrste nedostatka.

Treće značenje riječi džabr jeste prisiliti ili staviti pod pritisak. Možda je poprimila ovo značenje kao rezultat uopćavanja uvjeta namještanja kostiju, tj. pošto namještanje slomljene kosti obično zahtijeva da se slomljeni dio stavi pod pritisak kako bi se kost mogla dobro spojiti, ovo značenje je uopćeno uključivši tako bilo koji pritisak izvršen od strane nekog na nekoga drugog, koji drugoga prisiljava da nešto čini nehotično. Možda je ovo prvo korišteno u slučajevima fizičkog pritiska, a potom i u slučajevima umskog pritiska, a na koncu je ovaj pojam

proširen pa uključuje svaku vrstu osjećaja pritiska, čak i kad pritisak nije prouzrokovala druga osoba.

Dovdje smo se upoznali sa pojmom džabra iz ugla njegovih doslovnih i općeprihvaćenih značenja. Sada ćemo predstaviti i stručno značenje ovog izraza u nauci i filozofiji.

Jedno od naučnih značenja džabra koristi se u matematici, za vrstu računa u kojem se mjesto brojki koriste slova. Moguće je da je ovo značenje skovano zato što u algebarskim računima pozitivne i negativne veličine nadomještaju jedne druge, ili zato što nepoznata veličina s jedne strane jednačine postaje poznata obraćanjem pažnje na drugu stranu te jednačine ili premještanjem njenih članova, što je neka vrsta nadomještanja (odatle potiče i opće poznati pojam al- džabr, algebra).

Još jedno stručno značenje džabra odnosi se na psihologiju, gdje se ovaj termin u značenju prisile upotrebljava nasuprot slobodnoj volji. Sličan ovome je i problem razgraničenja slobodne volje i determinizma o čemu se raspravlja u teologiji. Ovaj termin koristi se i u etici, zakonu i fikhu. No pojašnjenje svega toga trajalo bi predugo.

Još od daleke prošlosti pojam džabra (nasuprot slobodnoj volji) miješan je sa određenošću, nužnošću i filozofskom nužnošću (wudžūb falsafī). Zapravo, termin je pogrešno korišten za određenost i nužnost, kao što je u stranim jezicima determinizam smatran ekvivalentnim njemu. Na kraju, stvorena je iluzija da ne može biti slobodne volje ni u jednom slučaju u kojem je prihvaćena nužnost uzroka i posljedice, i obratno, smatrano je da poricanje nužnosti i određenosti implicira slobodnu volju. Posljedica ove iluzije očitovala se u nekoliko filozofskih teza. Naprimjer, rani teolozi su negirali uzročno-posljedičnu nužnost u slučaju slobodnih agensa i slijedeći ovo optužili su filozofe da Uzvišenoga Boga nisu smatrali slobodnim. S druge strane, džabriyyūni (deterministi) su postojanje određenja sudbine smatrali razlogom svoje vlastite neslobode. Nasuprot njima, mutezilije, koji su vjerovali u čovjekovu slobodnu volju, potpuno su poricali da postoji unaprijed određena sudbina. Iako je predodređenost sudbine nevažna za džabr, ove rasprave, koje imaju dugu historiju, zapravo su se pojavile zbog miješanja pojma džabr sa pojmom nužnosti.

Još jedan nesrećan primjer jeste to što su neki fizičari potakli sumnje ili porekli uzročno-posljedičnu nužnost u slučaju nekih pojava mikrofizike. Nasuprot njima, neki zapadni teisti pokušali su dokazati egzistenciju Božije volje na osnovu poricanja nužnosti za ove pojave, zamišl-

Islamska filozofija 1

jajući da će poricanje nužnosti i odbacivanje determinizma u ovim slučajevima podrazumijevati dokaz slobodne moći.

Da zaključimo, postojanje homonimije, posebno u slučajevima kada su značenja bliska ili slična jedna drugima, proizvodi probleme u filozofskim raspravama. Ove teškoće su udvostručene kada neki termin ima više stručnih značenja u jednoj nauci, kao u slučaju izraza razum (‘aql) u filozofiji i termina esencijalni (dhāfī) i akcidentalni (‘aradī) u logici. Zato se osjeća očita potreba da se objasne značenja i odredi namjeravano značenje termina u svakoj raspravi.

Stručno značenje termina “nauka”

Među terminima s različitim i zbunjujućim primjenama je i termin ‘ilm (nauka, znanje). Doslovno značenje ove riječi i njenih sinonima u drugim jezicima (poput dāneš ili dānestan u perzijskom) je jasno i ne traži objašnjenje. Međutim ‘ilm ima različita stručna značenja, od kojih su najznačajnija sljedeća:

1. Sigurno uvjerenje koje odgovara stvarnosti, nasuprot jednostavnom i složenom neznanju, čak i ako je upotrijebljeno u jednoj premisi (sudu).
2. Skupina sudova (premissa) kod kojih je uzeta u obzir određena povezanost, čak i ako su sudovi pojedinačni i posebni. Upravo u ovom smislu termin ‘ilm se primjenjuje na nauke: historiju (poznavanje određenih historijskih događaja), geografiju (poznavanje specifičnih uvjeta različitih područja planete), nauku o ridžāl (studija o prenosiocima hadisa) te pisanje biografija.
3. Skup univerzalnih sudova koji se u nekim oblastima smatraju centralnim, a svaki od njih je primjenjiv na brojne primjere, čak i ukoliko su ovi sudovi konvencionalni. U ovom smislu termin ‘ilm primjenjuje se na konvencionalne (a ovdje spadaju leksika i gramatika) - nasuprot “stvarnim” (haqīqī) naukama. Ipak, pojedinačne i specifične premise, kao što su one maločas spomenute, ne smatraju se ‘ilmom u ovom smislu.

4. Skup univerzalnih “stvarnih” (haqīqī) sudova (tj. onih koji nisu konvencionalni), koji su centralni u nekoj oblasti. Ovaj smisao obuhvata sve teorijske i praktične nauke, uključujući teologiju i metafiziku, ali se ne primjenjuje na pojedinačne i konvencionalne sudove.
5. Skup stvarnih sudova koji se mogu potvrditi čulnim iskustvom. Ovo je upravo onaj smisao u kojem pozitivisti koriste termin ‘ilm, a na ovoj osnovi neempirijske nauke i znanja ne smatraju se ‘ilmom (naukom).

Ograničavanje izraza nauka (‘ilm) na empirijske nauke nije sporno pitanje dok god se tiče samoga kovanja termina i fiksiranja terminologije. Međutim fiksiranje ovog termina od strane pozitivista temelji se na njihovom partikularnom gledanju, tako da oni zamišljaju da je opseg pouzdanih i stvarnih ljudskih znanja ograničen samo na čulno i empirijsko. Oni mišljenje koje ide izvan granica ovoga smatraju besmislenim i neplodnim. Nažalost, ovakvo gledanje je preovladalo u svijetu - tako je nauka postavljena nasuprot filozofije.

Opseg pouzdanog znanja, opovrgavanje pozitivizma i dokazivanje da postoji stvarno znanje koje je izvan dometa čula i iskustva bit će odloženo do rasprave o epistemologiji. Sada ćemo se posvetiti objašnjenju pojma filozofija i metafizika.

Stručno značenje termina “filozofija”

Dosad smo se upoznali sa trima stručnim značenjima filozofije. Prvo značenje obuhvata sve stvarne nauke, drugo značenje dodatno uvrštava i neke konvencionalne nauke, a treće se odnosi na neempirijsko znanje i upotrebljava se kao nešto oprečno nauci.

U ovom smislu filozofija obuhvata logiku, epistemologiju, ontologiju (metafiziku), teologiju, teorijsku psihologiju (nasuprot empirijskoj psihologiji), estetiku, etiku i politiku - čak i kad u ovo podrazumijeva izvjesne razlike u mišljenjima. A nekad se termin filozofija koristi samo za prvu filozofiju ili metafiziku, te bi se, prema tome, ovo moglo smatrati četvrtim stručnim značenjem “filozofije”.

Islamska filozofija 1

Izraz filozofija ima i drugih stručnih upotreba, a obično dolazi u pridjevskoj ili genitivnoj konstrukciji, npr. “naučna filozofija” ili “filozofija nauka”.

Naučna filozofija

Izraz naučna filozofija koristi se na različite načine:

A) U pozitivizmu. Nakon što je osudio filozofsku misao i metafiziku te porekao univerzalna racionalna načela, Auguste Comte je podijelio osnovne pozitivne nauke u šest temeljnih grana. Svaka od njih ima svoje karakteristične zakone. Te grane su sljedeće: matematika, astronomija, fizika, hemija, biologija i sociologija. On je napisao knjigu Kurs pozitivne filozofije u šest tomova i raspravljao je o cjelini šest spomenutih nauka u skladu sa svojom takozvanom pozitivnom metodom. Tri toma knjige posvetio je sociologiji. Ipak, osnova ove pozitivne filozofije leži u nekim dogmatskim nepozitivističkim tvrdnjama!

U svakom slučaju, sadržaj ove knjige, koja je ustvari program istraživanja nauka, a posebno društvenih nauka, naziva se pozitivnom filozofijom ili naučnom filozofijom.

B) U dijalektičkome materijalizmu. Nasuprot pozitivistima, marksisti naglašavaju neophodnost filozofije i postojanje univerzalnih zakona. Međutim oni smatraju da se ovi zakoni dobijaju uopćavanjem zakona empirijskih nauka, a ne iz racionalne i metafizičke misli. Zato su oni filozofiju dijalektičkog materijalizma nazvali naučnom filozofijom jer je, prema njihovim vlastitim tvrdnjama, ona dobijena iz postignuća empirijskih nauka, čak i ako ona nije ništa naučnija od filozofije pozitivnima. U suštini, naučna filozofija (ako se uzme da naučna znači empirijska) je oksimoron kao i “glatko izbrijani čovjek sa bradom”. Njihove tvrdnje bile su predmet kritika.

C) Još jedno značenje naučne filozofije jeste sinonim metodologiji. Jasno je da svaka nauka ovisi o vrstama svojih problema te zahtijeva vlastite specifične metode istraživanja i verifikacije. Naprimjer, problemi historije ne mogu se riješiti u laboratoriji analizom i sintezom različitih elemenata. Također, nijedan filozof ne može na osnovu filozofske i um-

ske analize te zaključivanja utvrditi godinu u kojoj je Napoleon napao Rusiju ni da li je pobijedio ili je bio poražen. Ovakvi problemi trebaju biti riješeni pregledom relevantnih dokumenata i procjenom njihove pravovaljanosti.

Općenito, nauke se prema metodama istraživanja i ispitivanja koje su korištene pri rješavanju njihovih problema mogu podijeliti na tri vrste: racionalne, empirijske, te pripovjedne i historijske nauke.

Naučna disciplina koja se zove metodologija pojavila se s ciljem ustanovljavanja vrste i razine nauka te utvrđivanja opće i specifične metode svake od gornjih triju vrsta nauka. Iako se metodologija pokatkad naziva naučnom filozofijom, ona se nekad naziva i praktičnom logikom.

Peta lekcija

FILOZOFIJA I NAUKE

Filozofija naukā

U prethodnoj lekciji spomenuli smo da se ponekad termin filozofija koristi u genitivnim konstrukcijama kao što su “filozofija etike”, “filozofija prava” itd. Sada ćemo objasniti ovakvu upotrebu.

Ovu vrstu izraza ponekad koriste oni koji termin nauka ograničavaju na empirijske nauke i koji termin filozofija upotrebljavaju za ona područja ljudskih znanosti koja nisu podložna dokazivanju pomoću čulnih iskustava. Umjesto da, naprimjer, kažu “nauka teologije”, oni kažu “filozofija teologije”. Upotreba termina filozofija u genitivnoj konstrukciji je samo radi ukazivanja na vrstu materije o kojoj se raspravlja i na njene teme.

Isto tako, oni koji pitanja nauke i vrijednosti ponekad smatraju “ne-naučnim”, i koji drže da takva pitanja nemaju objektivne osnove u stvarnosti, već ih smatraju proizvodom želja i sklonosti ljudi, misle da ova vrsta pitanja pripada filozofiji. Tako, umjesto da govore o “nauci etici”, oni kažu “filozofija etike”, ili umjesto “nauka o politici”, oni upotrebljavaju sintagmu “filozofija politike”.

Ponegdje se ovakav izraz upotrebljava u drugom smislu – da objasni načela drugih nauka. Usto se i o pitanjima poput historije, pronalazača, ciljeva, metoda istraživanja, kao i toka razvoja neke nauke također raspravlja u ovoj oblasti.

Ovakav izraz nije svojstven samo pozitivistima i onima koji misle poput njih, nego i onima koji učenja filozofije i vrijednosti smatraju

“naukom”, i koji metode proučavanja i istraživanja ovakvih znanja poimaju “naučnim”. Katkad, radi izbjegavanja miješanja sa prethodnom upotrebom oni ovoj genitivnoj konstrukciji dodaju i riječ “nauka”. Primjera radi, oni kažu “filozofija nauke historije”, nasuprot pojmu “filozofija historije”, ili vele “filozofija nauke o moralu”, nasuprot pojmu “filozofija morala” u predašnjem smislu.

Metafizika

Jedan od termina koji se koristi nasuprot “nauci” jeste termin “metafizika”. Otuda je neophodno dati stanovito objašnjenje ove riječi.

Termin metafizika izveden je iz grčkog *metaphysica* kom je oduzeto drugo ta te se dobio oblik “metafizika”. Na arapski je preveden kao *mā ba'd at-tabī'ah* (ono što je iza prirode).

Prema onome što su prenijeli historičari filozofije, ova riječ je prvi put upotrijebljena kao naziv jedne od Aristotelovih knjiga, koja se pojavila nakon njegove Fizike, a uključivala je općenite rasprave o egzistenciji. U islamskom periodu ovo područje nazivalo se *umūr 'āmmah* (opća pitanja), a neki islamski filozofi smatrali su da je ovdje prikladno koristiti izraz *mā qabl at- tabī'ah* (ono što je prije prirode - fizike).

Očito, ova rasprava razlikuje se od rasprave u teologiji (*uthūlūdžīyyah*). Međutim one su u knjigama islamskih filozofa sjedinjene i dat im je zajednički naziv “teologija (*ilāhiyyāt*) u općenitom smislu”, a sama teologija pobliže je određena nazivom “teologija u posebnom smislu”.

Neki su smatrali da je termin metafizika identičan “transfizičkom”, u značenju onoga što je iza, s onu stranu fizike. Oni upotrebu ovog naziva za ovaj dio antičke filozofije uzimaju kao primjer upotrebe općenitog naziva za nešto specifičnije, jer se u teologiji, u općenitom smislu, raspravlja i o Bogu i o apstraktnim pitanjima (koja su iza fizike). Ipak, čini se da je prvo značenje ispravno.

U svakom slučaju, termin metafizika upotrebljava se za skup teorijskih intelektualnih problema koji su dio filozofije (u općem smislu).

Islamska filozofija 1

Danas se ponekad termin filozofija ograničava na ove probleme i jedno od novih značenja filozofije jeste metafizika. Razlog zbog kojeg su pozitivisti smatrali ovu vrstu problema nenaučnim jeste to što oni nisu podložni potvrđivanju pomoću čulnih iskustava. Tako je i Kant teorijski um (ilme nazari) smatrao nedovoljnim za potvrđivanje ovih problema i nazvao ih je dijalektičkim ili spornim sa dvaju stanovišta.

Nauka, filozofija, metafizika i odnosi među njima

Imajući na umu spomenuta različita značenja nauke i filozofije, postaje jasno da odnos između nauke, filozofije i metafizike varira dosljedno ovim različitim značenjima. Ako se termin "nauka", u grubljem smislu, upotrijebi za spoznaju, ili u značenju povezane skupine sudova (premissa), onda ona biva općenitijom od filozofije jer bi u tom slučaju obuhvatila pojedinačne sudove i plus - konvencionalne nauke. Ako se pod naukom podrazumijevaju stvarni univerzalni sudovi, onda je nauka identična filozofiji u prvotnom (antičkom) smislu. Ukoliko se, pak, nauka upotrebljava u smislu skupine empirijskih sudova, onda je ona užeg opsega od filozofije u prvotnom smislu i protivriječi modernom značenju filozofije (tj. filozofiji kao nizu neempirijskih sudova). Isto tako, metafizika je dio filozofije kakva je bila shvaćena u antičkom dobu, a identična joj je prema jednom od modernih značenja filozofije.

Treba zapaziti da se oprečnost nauke i filozofije, u njenom modernom značenju, kako su to smislili pozitivisti i njima slični, koristi s ciljem umanjivanja vrijednosti filozofskih sudova i s ciljem poricanja plemenitosti i položaja razuma te vrijednosti intelektualnih shvatanja, što svakako nije ispravno. Kroz rasprave o epistemologiji bit će pojašnjeno da vrijednost intelektualnog shvatanja nije tek jednaka vrijednosti osjetilnog i iskustvenog znanja nego je i veća od potonjeg. Čak će se pokazati da vrijednost samog iskustvenog znanja počiva na vrijednosti intelektualnog shvatanja i filozofskih sudova.

Zbog toga je svodenje termina nauka na empirijsko i termina filozofija na neempirijsko znanje prihvatljivo tek kao puko terminološko označavanje, ali se ne smije zloupotrebljavati oprečnost ovih termina da bi se krivo prikazivali sudovi filozofije i metafizike kao beskorisna spe-

kulacija. Također, atribut “naučno” ni jednom vidu filozofskog promišljanja ne donosi nikakvu prednost. U suštini, ovaj atribut je poput zakrpe koja se ne podudara sa materijalom filozofije i može se smatrati znakom neznanja i demagogije onih koji je priljepljuju. Tvrdnja da su načela filozofije, poput načela dijalektičkog materijalizma, dobijena iz empirijskih zakona je pogrešna, jer zakoni nijedne nauke nisu toliko općeniti i nisu prenosivi ni na jednu drugu nauku, a kamoli na svu egzistenciju. Naprimjer, zakoni psihologije i biologije ne mogu biti općeniti i za fiziku, hemiju ili matematiku, a ni i obrnuto. Zakoni ovih nauka ne pružaju korist izvan svojih područja.

Podjela i klasifikacija nauka

Ovdje se postavlja pitanje šta zapravo motivira odvajanje nauka jednih od drugih. Odgovor je da prepoznatljivi problemi tvore širok spektar naučnih disciplina. Iako unutar ovog spektra neki problemi imaju tijesnu povezanost, drugi su potpuno strani jedni drugima.

S druge strane, stjecanje nekih vrsta znanja ovisno je o stjecanju nekih drugih znanja. U najmanju ruku, usvajanje nekog znanja može pomoći u usvajanju nekog drugog znanja, dok u slučaju nekih drugih vrsta znanja ovakav odnos ne postoji.

Činjenica je da je za jednog studenta stjecanje svih vrsta znanja nemoguće, a sve i da je moguće, svi ljudi nemaju motivaciju za znanjem. Također su i talenti i sklonosti jedinki za usvajanjem različitih vrsta znanja različiti. Pošto su neke vrste znanja međusobno povezane te iz tog razloga usvajanje nekih znanja ovisi o drugim znanjima, učitelji su još davno odlučili da tijesno povezane teme svrstaju zajedno i da utvrde specifične nauke i vrste znanja. Kategorizirane su različite nauke i razjašnjena potreba svake nauke za drugim naukama. Prema tome je utvrđeno prethodjenje jedne nauke drugoj, da bi tako, prvo, posjednik nekog posebnog talenta i sklonosti mogao u nepreglednoj masi pitanja i problema pronaći ono što traži te put kojim će dosegnuti svoj cilj, i drugo, da bi onaj ko želi osvojiti neku drugu oblast znanja mogao znati odakle da počne, čime bi se utro put ka znanju ove druge oblasti i olakšalo njeno doseganje.

Islamska filozofija 1

Na ovaj način nauke su podijeljene u nekoliko skupina. Svaka skupina je, opet, svrstana u posebnu kategoriju i na zaseban nivo, a uključuje opću podjelu na teorijske i praktične nauke. Teorijske nauke podijeljene su na prirodne nauke, matematiku i teologiju, a praktične na etiku, ekonomiju, domaćinstva i politiku. O ovome je već ranije bilo govora.

Norma razlikovanja nauka

Nakon što je postala jasna neophodnost klasificiranja nauka, može se postaviti drugo pitanje: Koji su kriteriji i norme kategorizacije nauka i njihovog razlikovanja? Odgovor je da se nauke mogu klasificirati prema različitim normama od kojih su najvažnije sljedeće:

1. Prema metodama i načinima istraživanja. Ranije smo ukazali da svi problemi ne mogu biti predmet proučavanja i istraživanja na osnovu jedne metode. Također smo istakli da se sve nauke, s obzirom na njihove opće metode istraživanja, mogu podijeliti u tri skupine:
  - a. Racionalne nauke, koje se mogu istraživati isključivo putem racionalnih dokaza i umskih zaključivanja, kao što je slučaj sa logikom i Božanskom filozofijom.
  - b. Empirijske nauke, poput fizike, hemije i biologije, koje se mogu potvrditi iskustvenim metodama.
  - c. Pripovjedne nauke, koje se mogu istraživati na temelju pripovijedanih i historijskih dokumentacija. Takve nauke su historija, biografija ('ilm ar-ridžāl – nauka o ljudima, prenosiocima predaja) i islamska pravna nauka ('ilm al-fiqh).
2. Prema cilju i svrsi. Drugo mjerilo na temelju kojeg se mogu klasificirati nauke jesu koristi i posljedice koje proizlaze iz njih. Materijalni i duhovni (pojedinačni i društveni) ciljevi i rezultati su ti koji motivišu studenta da krene u izučavanje određene nauke. Očito je da onaj ko želi pronaći put ostvarenja svog duhovnog savršenstva mora proučavati različita pitanja, za kojima nema potrebu neko ko se želi obogatiti poljoprivredom ili industrijom.

Isto tako i predvodnik društva ima potrebu za nekim drugim vidom znanja. Stoga se nauke mogu klasificirati prema različitim ciljevima.

3. Treće mjerilo prema kojem se mogu razlikovati i razdvojiti nauke jeste njihov subjekt. S obzirom na činjenicu da svaki problem ima subjekt, a niz problema sakuplja se pod obuhvatnom temom, ova obuhvatna tema može služiti kao osovina oko koje se različita manje važna pitanja okreću. Naprimjer, brojevi su subjekt aritmetike, zapremina subjekt geometrije, a ljudsko tijelo je subjekt medicine.

Klasifikacija nauka prema subjektu priskrbljuje bolji način da se osiguraju cilj i motivacija za odvajanje različitih naučnih disciplina, pošto se upotrebom ove metode bolje čuvaju unutrašnji odnosi i harmonija među problemima, kao i njihov red i poredak. Upravo su je iz ovog razloga veoma davno uočili veliki filozofi i naučnici. Ipak, u nižim podjelama mogu se razmotriti i druga mjerila. Naprimjer, neko može uspostaviti nauku zvanu teologija u kojoj se problemi tiču subjekta, tj. Uzvišenog Boga. Potom je može podijeliti u ogranke koji su filozofski, gnostički ili vjerski, a svaki od njih može se istraživati na zaseban način. Ustvari, mjerilo ove potpodjele ticalo bi se metoda istraživanja. Na isti način subjekt matematike može se podijeliti na niz ogranaka. Na svaki ogranak može ukazivati poseban cilj, npr. fizička matematika ili ekonomska matematika. Ovako smo proizveli kompoziciju različitih normi.

Cijelo i univerzalno

Obuhvatna tema, koja se razmatra u vezi sa subjektima nekog problema i na temelju koje se nauka pojavljuje u značenju skupa međusobno povezanih problema, nekad je univerzalna tema i ima mnogo pojedinačnih primjera, a drugi put je u formi cjeline i ima brojne dijelove. Primjer za univerzalno je tema broja ili količine – tema koja ima različite vrste i skupine, a svaka od njih sastoji se od subjekta nekog posebnog problema. Primjer za to je cijelo jeste ljudsko tijelo koje ima brojne organe i udove, a svaki od njih subjekt je neke grane medicine.

Islamska filozofija 1

Osnovna razlika između ovih dvaju vrsta subjekata leži u tome što je u prvoj vrsti (gdje se tretira univerzalno) tema subjekta nauke pojedinačno primijenjena na subjekte njenih problemā, koji su njene partikularije, za razliku od druge vrste gdje se tema subjekta ne primjenjuje pojedinačno na subjekte problemā, već se predicira skupu dijelova.

Grane nauka

Iz onoga što je dosad objašnjeno vidi se da se klasifikacija nauka vrši radi olakšavanja učenja i ispunjavanja ciljeva obrazovanja do najveće moguće razine. U početku, kada je ljudsko znanje bilo ograničeno, sve znanje moglo se razvrstati u nekoliko skupina. Tako se zoologija mogla smatrati kao samo jedna nauka, koja je mogla proučavati i neka pitanja vezana za čovjeka. Međutim kada se proširio opseg pitanja i problema, a naročito nakon što su proizvedeni različiti naučni instrumenti za istraživanje empirijskih problema, postepeno su se empirijske nauke, više nego druge, dijelile na različite grane, a svaka nauka na još uže nauke. Ovaj proces još uvijek je u porastu.

Općenito gledano, nauke se dijele po nekoliko obazaca:

1. Jedan slučaj je kada se manji dijelovi uzimaju iz subjekta kao cjeline i svi oni postanu subjekti nove grane izvedene iz osnovne nauke, kao što je slučaj sa endokrinologijom i genetikom. Jasno je da je ova vrsta diobe svojstvena naukama u kojima između subjekta nauke i subjekta problemā vlada odnos cjeline i njenog dijela.
2. Drugi slučaj je onaj u kome se partikularnije i ograničenije podpodjele izvode iz univerzalne teme, npr. entomologija i bakteriologija iz biologije. Ova vrsta podjele pojavljuje se u naukama u kojima je odnos između subjekta nauke i subjekta problemā odnos univerzalnog i partikularnog, a ne cijelog i njegovih dijelova.
3. Sljedeći oblik biva tamo gdje se razne metode istraživanja smatraju sekundarnim kriterijima, i pri kojima nastaje novi ogranak, dok se zadržava jedinstvo subjekta,. Ovo se dešava u slučajevima kada se problemi neke nauke mogu istraživati i

rješavati na različitim metodama. Primjer za ovo jesu filozofske, mističke i vjerske teologije.

4. Još jedan oblik je onaj u kojem se različiti ciljevi mogu smatrati podkriterijima, i u kojem su problemi svojstveni svakom cilju predstavljeni kao poseban ogranak osnovne nauke, kao što je to ranije navedeno na primjeru matematike.

Šesta lekcija

ŠTA JE FILOZOFIJA?

Odnos između subjekata i problemā

Mi smo se dosad upoznali sa različitim filozofskim terminima, a sada ćemo razjasniti predmet rasprave ove knjige, objasniti ćemo šta podrazumijevamo pod filozofijom te o kojim problemima ćemo raspravljati u knjizi. Prije samog definiranja filozofije i kratkog uvoda u njene probleme, dat ćemo dodatna objašnjenja pojmova “subjekta”, “problema” i “principā” nauka i odnosa među njima.

U prethodnim lekcijama istakli smo da se termin “nauka”, u skladu sa četiri od pet navedenih značenja, primjenjuje na skup premisa (sudova) koje se smatraju međusobno povezanim. Nadalje, postalo je jasno da različiti međusobni odnosi razdvajaju nauke. Također je postalo očito da najbolji odnos među različitim problemima, kojeg bi se smatralo normalom razdvajanja nauka, jeste povezanost između njihovih subjekata, tj. problemi čiji subjekti čine dijelove neke cjeline ili patikularije univerzalije koji se uobličuju u jednu nauku.

Prema tome, problemi neke nauke sastoje se od sudova čiji subjekti potpadaju pod obuhvatnu temu (kao cjelinu ili univerzaliju). A glavni subjekt (predmet) neke nauke, pak, jeste upravo ta obuhvatna tema koja u sebi sadrži subjekte pojedinačnih problema te nauke.

Ovdje bi bilo dobro napomenuti da neka tema može biti subjekt dviju ili više nauka, a razlike među njima mogu biti zbog njihovih ciljeva ili metoda istraživanja. Ipak, ne smije se previdjeti sljedeća činjenica: naimе, ponekad tema koja se smatra subjektom jedne nauke nije u potpunosti subjekt te nauke. Tema zapravo ima određena ograničenja, a

razlike među ovim ograničenjima vezanim za jedan subjekt uzrokuju pojavu nekoliko nauka i različitosti među njima. Naprimjer, materija s obzirom na svoje unutrašnje uređenje i karakteristike koje se odnose na sintezu i analizu elemenata, postaje subjektom hemije. S obzirom na njene spoljašnje promjene i njima svojstvene karakteristike, materija postaje subjektom druge nauke – fizike. Drugi primjer je riječ koja je prema promjenama u tvorbi subjekt morfologije, a prema promjenama koje nastaju u nizanju riječi i sl. subjekt sintakse.

Zbog toga treba paziti da li je obuhvatna tema subjekt određene nauke apsolutno ili sa određenim ograničenjima i preduvjetima. Veoma često obuhvatna tema postaje subjektom općenite nauke apsolutno, a potom usljed dodavanja određenih ograničenja postaje subjektom neke posebne nauke. Naprimjer, u poznatoj antičkoj klasifikaciji filozofije tijelo je predstavljalo subjekt svih prirodnih nauka. Dodavanjem određenih ograničenja ono postaje subjektom mineralogije, botanike, zoologije itd. U vezi sa kakvoćom grana nauka rečeno je se da su neke diobe nastale sužavanjem opsega subjekta i dodavanjem ograničenja temi osnovnog subjekta.

Među odrednicama koje se mogu dodati temi subjekta jeste i “pravilo apsolutnosti” (qayde itlāq), što znači da se diskutovani problemi dokazuju za bit (*zat*) subjekta apsolutno, bez uzimanja u obzir njegovih bilo kakvih specifičnih karakteristika. Znači, ovim (apsolutnošću) će biti obuhvaćene sve jedinice subjekta. Ovim bi, naprimjer, principi i karakteristike mogli biti dokazani za apsolutno tijelo -pa bilo ono organsko ili anorgansko, vegetativno, životinjsko ili ljudsko. Na ovaj način mi možemo subjekt postaviti kao “apsolutno tijelo”, a problem dalje može biti razlagan na pripadajuće mu specifične nauke. Tako su mudraci odredili da prvi dio fizike pokriva principe nazvane *sama’ tabi’i* (osnovna opća fizika) i *sama’ al-kiyan* (osnovna opća astronomija), a zatim su odredili skupine tijela za pojedinačne nauke kao što su kosmologija, mineralogija, botanika i zoologija.

Ovaj isti postupak može se primijeniti i na partikularnije podjele nauka. Naprimjer, problemi vezani za sve životinje mogu se uzeti kao posebna nauka čiji je subjekt životinja apsolutno, ili životinja kao životinja specifično. Potom se o specifičnim problemima vezanim za svaku vrstu životinja može raspravljati u specijaliziranim naukama.

Islamska filozofija 1

Na taj način, tijelo predstavlja subjekt dijela antičke filozofije nazvanim prirodnom naukom, a apsolutno tijelo čini subjekt prvog dijela fizike – samā’ tabī’ī (osnovna opća fizika). Sva posebna tijela, poput kosmičkih, anorganskih i živih, subjekt su kosmologije, mineralogije, odnosno biologije. Isto tako, općenito živo biće predstavlja subjekt opće biologije, a apsolutno živo biće predstavlja subjekt nauke koja raspravlja o principima svih živih egzistenata. Spomenute vrste općih živih egzistenata tvore subjekte pojedinačnih grana biologije.

Ovdje se može postaviti pitanje: Šta ako je neki princip zajednički za nekoliko vrsta univerzalnih subjekata, ali ne za sve? U kojoj bi se nauci takav princip istraživao? Naprimjer, ako je nešto zajedničko za nekoliko vrsta živih bića, to se ne može smatrati akcidentalnim vlasništvom apsolutnog živog bića jer ne obuhvata sva živa bića. S druge strane, raspravljanje o tome u bilo kojim partikularnim naukama bilo bi ponavljanje iste rasprave. Gdje ga onda svrstati?

Odgovor je da se o ovom problemu obično raspravlja i u nauci čiji je subjekt rasprave apsolutno, a principi apsolutnih subjekata (‘awaride dhātiyyah, esencijalni akcidenti) definirani su kao nešto šta je ustanovljeno za suštinu nekog subjekta prije nego li budu ograničeni od strane pojedinačnih nauka. Ustvari, labavost ove definicije je bolja od ponavljanja problema. Kao i u slučaju prvotne filozofije ili metafizike, neki filozofi su rekli da se o pravilima i akcidentima raspravlja kao nečem dokazanom za apsolutno biće (ili biće kao biće), radije nego što mu je dodana odrednica “prirodni” ili “matematički”.

Principi nauka i njihovi odnosi sa subjektima i problemima

Uvidjeli smo da u svakoj nauci niz valjano povezanih sudova za direktan cilj i motivaciju za učenje i izučavanje te nauke imaju analiziranje tih sudova, tj. dokazavanje da su njihovi predikati tačni za njihove subjekte. Tako se u svakoj nauci smatra da subjekt postoji, a da se predikati mogu dokazati tačnim za dijelove ili pripatke tog subjekta.

Zbog toga, prije nego se neko uhvati ukoštac sa predstavljanjem i analizom problema bilo koje nauke, on treba imati predznanje o nekoliko stvari:

1. znanje o štastvu (mahijetu) i pojmu (mafhumu) subjekta,
2. znanje o postojanju subjekta,
3. znanje o principima pomoću kojih se rješavaju problemi određene nauke.

Ovakvo znanje nekad je po sebi očito i nema potrebe za pojašnjenjem ni stjecanjem i u tom slučaju nemamo nikakvih poteškoća. Međutim ponekad ovo znanje nije po sebi očito i zahtijeva pojašnjenje i dokazivanje. Naprimjer, moguće je da postojanje subjekta, kao što je čovjekov duša, bude predmet nesuglasica i da se smatra prizvodom mašte i nestvarnim. U takvom slučaju njegova stvarna egzistencija mora biti dokazana. Isto tako, moguće je da bude stanovitih sumnji o principima na temelju kojih se rješavaju problemi neke nauke. Tu je neophodno prvo dokazati principe; u suprotnom, zaključci koji se izvedu iz njih neće imati naučnu vrijednost i pouzdanost.

Ovakve vrste pitanja nazivaju se “principima nauka” (mabādīye ‘ulūm), a oni se dijele na pojmovne (tasawwurī) i potvrdne (tasdīqī) principe.

Pojmovni principi, koji se sastoje iz definicija i objašnjenja mahijeta stvari o kojima se raspravlja, obično se iznose u samoj nauci u obliku uvoda. S druge strane, potvrdni principi nauke su drugačiji. O njima se često raspravlja u drugim naukama. Kao što je već ukazano, filozofija svake nauke je zapravo druga nauka koja se bavi objašnjavanjem i ustanovljavanjem principa te nauke. O najopćenitijim principima nauka se raspravlja i oni se istražuju u “prvoj filozofiji”, odnosno metafizici.

Među tim principima neko može spomenuti princip kauzaliteta, na koji se oslanjaju naučnici svih empirijskih nauka. U osnovi, naučno istraživanje vrši se uz prethodno prihvatanje ovog principa jer se istraživanje temelji na otkriću kauzalnih veza među pojavama, ali sam ovaj princip nije dokaziv ni u jednoj empirijskoj nauci, već se rasprava o njemu vodi u filozofiji.

Subjekti i problemi filozofije

Iz dosada rečenog slijedi da najbolji način da se definira neka nauka jeste da se pobliže odredi njen subjekt, a ako ima nekih ograničenja, njima (ograničenjima) treba posvetiti posebnu pažnju. Tada problemi te nauke mogu biti predstavljeni kao sudovi koje kruže oko navedenih subjekata.

S druge strane, određivanje subjekta (mevd'ū) i njegovih odrednica ovisi o utvrđivanju problema koje treba objasniti neka nauka, što znači da je do izvjesne mjere sve ovisno o konvenciji i dogovoru. Naprimjer, ako razmotrimo pitanje "egzistenta (mevdžud)", što je najopćenitiji pojam za stvarno biće, uvidjet ćemo da svi subjekti stvarnih problema potpadaju pod njega. Također, ako razmotrimo subjekt nauke, on će uključiti sve probleme stvarnih nauka, a ta nauka je sama filozofija u značenju koje je imala u antičkom dobu.

Uvođenje ovako obuhvatne nauke nije u skladu sa ciljevima klasifikacije nauka. Jedini je način da se subjekti razmotre nešto uže, s ciljem ispunjavanja spomenutih ciljeva. Antički učitelji prvo su razmatrali dvije skupine teorijskih problema, a svaka od njih bavila se svojim posebnim nizom pitanja. Jedna skupina zvala se fizika, a druga matematika. Potom se svaka od njih dijelila na uže nauke. Također je postojala i treća skupina teorijskih problema, o Bogu, koja se zvala teologija (ma'rifet ar-rubūbiyyah). Međutim još jedna skupina teorijskih intelektualnih problema ostaje izvan dosega dosad navedenih subjekata i ona nije svojstvena nijednom pojedinačnom subjektu.

Čini se da oni za ove probleme nisu pronašli prikladno ime, a budući da se o njima raspravljalo iza fizike, nazvali su je metafizikom (ma ba'd at-tabī'ah). Položaj problema metafizike u odnosu na druge probleme teorijskih nauka je kao položaj elementarne fizike u odnosu na prirodne nauke, i kao što je subjekt potonjih "apsolutno tijelo", subjekt metafizike je "Apsolutni egzistent", ili "Egzistent sam po sebi", pa tako jedini problemi koji nisu svojstveni subjektima nijedne pojedinačne nauke bivaju predstavljeni u njoj (metafizici), iako ovi problemi (metafizike) ne obuhvataju sve egzistente. Na ovaj način nastala je posebna nauka nazvana metafizikom, a koja je kasnije nazivana "univerzalnom naukom" ('ilme kullī) ili "prvom filozofijom" (falsafaye ūlā).

Kao što smo već pokazali, u islamskoj eri, problemi metafizike pris-podobljeni su problemima teologije koja je nazvana teologijom u op-ćenitom smislu (ilāhiyyāt bi al-ma'nā al-'ām). Povremeno su drugi problemi, kao što su pitanja proživljenja ili sredstava za ostvarenje čovjekove vječne sreće, pa čak i neka pitanja vezana za poslanstvo i imamet uvrštavani u ilāhiyyāt, kao što se vidi u poglavlju o teologiji u Ibn-Sīnāovom Šifāu. Ako bi se svi ovi problemi smatrali glavnim prob-lemima jedne nauke, a nijedan od njih ne bude poiman kao nametnut ni kao digresija, u tom slučaju subjekt ove nauke morao bi se razmatrati veoma široko. Određivanje jednog subjekta za ovako raznovrsne prob-leme ne bi bio nimalo lahak zadatak. Upravo iz ovog razloga bilo je različitih pokušaja da se odredi subjekt i objasni da su svi ovi predikati esencijalni akcidenti ('awārid dhātiyyah) subjekta, iako se za ove po-kušaje ne može reći da su bili posebno uspješni.

U svakom slučaju, postoje tri opcije: ili da se teorijski problemi koji ne pripadaju fizici i matematici smatraju jednom naukom sa jednim sub-jektom, ili da se norme i kriteriji njihove povezanosti i jedinstva uzmu kao jedinstvo njihovih ciljeva i rezultata, ili da se svaka skupina prob-leva koja ima specifičan subjekt uzme kao zasebna nauka, uključujući i univerzalne probleme egzistencije, o kojima se raspravlja u "prvoj filo-zofiji", u skladu sa jednim od posebnih značenja "filozofije".

Čini se da je ova posljednja opcija najpogodnija i da se otuda različiti problemi u islamskoj filozofiji, koji su predstavljeni kao filozofija i mud-rost (hikmet), uzimaju kao nekoliko zasebnih nauka. Drugim riječima, imat ćemo čitav niz filozofskih nauka koje dijele racionalni metod, ali ćemo primjenjivati termin apsolutna filozofija za "prvu filozofiju", a glavna namjera ove knjige i jeste predstavljanje problema "prve filo-zofije". Ipak, pošto riješenje ovih problema ovisi o problemima znanja, prvo ćemo predstaviti epistemologiju, a onda ćemo ispitivati probleme ontologije i metafizike.

Definicija filozofije

Uzimajući da je filozofija identična prvoj filozofiji ili metafizici i da je njen subjekt apsolutni egzistent (ne egzistent apsolutno), filozofiju

Islamska filozofija 1

možemo definirati na sljedeći način: Filozofija je nauka koja raspravlja o stanjima apsolutnog egzistenta; ili nauka koja govori o općenitim stanjima egzistencije; ili niz sudova i problema vezanih za egzistenta u onoj mjeri u kojoj je on egzistent.

Spomenuli smo nekoliko karakteristika filozofije, a među najvažnijim su sljedeće:

1. Za razliku od empirijskih i pripovjednih nauka, filozofija se oslanja na racionalni metod metod rješavanja problema, iako se isti koristi i u logici, teologiji, filozofskoj psihologiji i u nekim drugim naukama poput etike, pa čak i matematike. Zbog toga ova metoda nije svojstvena samo prvaj filozofiji.
2. Filozofija nastoji dokazati postulate koji su principi drugih nauka i ovo je jedno od polja u kojima ostale nauke imaju potrebu za filozofijom. Stoga se filozofija zove majkom nauka.
3. Filozofija pribavlja kriterij razlikovanja stvarnog stanja stvari od imaginarnog i patvorenog, te se zato osnovnim ciljem filozofije ponekad uzima znanje stvarnog stanja stvari i njihovo razlikovanje od iluzija, premda je to bolje smatrati ciljem epistemologije.
4. Karakteristika filozofskih pojmova je da se oni ne dobijaju iz čulā ili eksperimenata, npr. pojmovi uzrok i posljedica, nužno i moguće, materijalno i nematerijalno. Ovi pojmovi stručno se nazivaju sekundarnim filozofskim inteligibilijama, a objašnjeni su u dijelu ove knjige o epistemologiji.

Iz ovih karakteristika može se razaznati zašto se filozofski problemi mogu dokazati jedino racionalnom metodom i zašto se filozofski zakoni ne dobijaju uopćavanjem iz empirijskih nauka.

Sedma lekcija

POLOŽAJ FILOZOFIJE

Sušтина problemā filozofije

U prethodnoj lekciji iznijeli smo definiciju filozofije i zaključili da ona raspravlja o općim stanjima egzistencije. Međutim ovo nije dovoljno da bi se otkrila suština filozofskih problema. Naravno, precizno shvatanje ovih problema postiže se kada se oni u praksi istraže do u detalje, i prirodno, što dublje neko uroni u njih i shvati ih, bolje će znati istinu o njima. Ipak, ako smo prije otpočinjanja rasprave u stanju da dobijemo jasniju sliku problemā filozofije, moći ćemo bolje pojmiti koristi filozofije, nastaviti ćemo se baviti njom pronicljivije, oštroumnije i sa većom žudnjom i zanimanjem.

U tu svrhu, počinjemo navođenjem nekih primjera drugih problema filozofskih nauka, ukazujući na razliku između njih i problema drugih nauka. Na kraju ćemo se pozabaviti objašnjenjem suštine prve filozofije i svojstava njenih problema.

Pred svakim čovjekom postavlja se temeljno životno pitanje: Da li se njegov život okončava smrću poslije koje nema ničega osim istruhelijih dijelova njegovog tijela, ili postoji život poslije smrti?

Jasno je da se odgovor na ovo pitanje ne može dobiti ni u jednoj empirijskoj nauci, kakve su fizika, hemija, geologija, botanika i druge slične nauke. Također, ni matematički proračuni ni algebarske jednačine ne nude odgovore na ovakva pitanja. Zato postoji potreba za drugom naukom koja će vlastitom metodologijom istražiti ove i slične probleme i razjasniti da li je čovjek samo ovo fizičko tijelo, ili posjeduje i drugu

Islamska filozofija 1

stvarnost koja se ne može uočiti čulima, a zove se duša. Pod pretpostavkom da duša postoji, da li je on sposoban za život poslije smrti?

Očito je da istraživanje ove vrste problema nije moguće metodama empirijskih nauka. Za njihovo rješavanje treba koristiti racionalne metode. Naravno, potrebna je nauka koja će istražiti ovakve neempirijske probleme. To je 'ilm an-nafs, ili filozofska psihologija.

I ostali problemi, kao što su problemi slobodne volje i htijenja, koji su osnova ljudske odgovornosti, moraju biti ustanovljeni u ovoj nauci.

Postojanje jedne takve nauke i valjanost načina rješavanja u njoj predloženih problema ovisi o dokazu postojanja razuma i vrijednosti racionalnog znanja. Zbog toga postoji potreba za drugom naukom koja će istraživati i vrednovati vrste znanja dok ne postane poznato šta su intelektualne percepcije, kakvu valjanost one mogu imati i koje probleme mogu riješiti. Ovo je još jedna filozofska nauka koja se naziva epistemologija.

I u praktičnim naukama, poput etike i politike, također postoje temeljni problemi koje empirijske nauke ne mogu riješiti. Tu spada prepoznavanje istinitosti dobra i zla, moralnih vrlina i mahana, te mjerila određivanja i razlikovanja hvale odnosno prijekora vrijednih djela. Istraživanju ove vrste pitanja potrebna je posebna filozofska nauka ili nauke, koje, opet, imaju potrebu za epistemologijom.

Pažljivijim posmatranjem postaje očito da su ovi problemi međusobno povezani i kao cjelina povezani sa problemima teologije – učenja o Bogu koji je stvorio tijelo i dušu čovječiju i sve egzistente u svijetu; Bogu koji posebnim poretком upravlja kosmosom; Bogu koji uzrokuje da ljudi umiru i ponovo ih proživljuje da bi bili nagrađeni ili kažnjeni za svoja dobra i loša djela, počinjena slobodnom voljom i htijenjem.

Znanje o Svemogućem Bogu i Njegovim atributima i djelima tvori niz problema koji će biti istraženi u teologiji (u užem smislu).

Svi ovi problemi temelje se na nizu još općenitijih i univerzalnijih problema, čiji opseg obuhvata čulne i materijalne stvari, a takvi su sljedeći problemi:

Egzistenti imaju potrebu jedni za drugima radi reprodukcije i opstanka. Među njima ima pasivnih i aktivnih odnosa, akcija i reakcija te uzroka i posljedica. Svi egzistenti u dometu ljudskih čula i ljudskog iskustva su prolazni, ali mora da postoji neki drugi egzistent koji je neprolazan i koji je lišen ništavila i nesavršenstva. Bivanje nije ograničeno

na materijalne i čulne egzistente, niti je ograničeno na promjenljive i pokretne egzistente. Zapravo, postoje i druge vrste egzistenata koji nemaju ovakva svojstva i koji nemaju potrebu za vremenom i prostorom.

Rasprava o tome da li su promjena, prolaznost i ovisnost neodvojivi od bivanja, ili drugim riječima, da li postoji postojan, nepromjenljiv, neprolazan i neovisan egzistent, jeste rasprava čije pozitivno rješenje vodi u podjelu egzistenata na materijalne i nematerijalne, postojane i promjenljive, Nužne i moguće itd. Dok se ne razriješi ovaj problem, dok se, naprimjer, ne ustanovi Nužna egzistencija i nematerijalne egzistencije - nauke poput teologije, filozofske psihologije i sličnih neće imati osnovanost i utemeljenost. Racionalno dokazivanje nije potrebno samo za rješavanje ovakvih problema, već ako neko želi opovrgnuti ova pitanja, on također mora posegnuti za racionalnim metodama, jer kao što su čula i iskustvo sami po sebi nemoćni da ih dokažu, tako su isto nemoćni i da ih opovrgnu i poreknu.

Na ovaj način postalo je jasno da je čitav niz čovjekovih temeljnih problema na koje nijedna posebna nauka ne može odgovoriti, pa čak ni filozofske nauke. Mora postojati još jedna nauka u kojoj bi se oni istražili, a to je metafizika, opća nauka, prva filozofija, čiji subjekt nije svojstven ni jednoj vrsti egzidenta, niti je određena i posebna suština. Neminovno, njen subjekt mora biti najopćenitiji pojam koji je primjenljiv na sve stvarne i objektivne stvari, a to je termin "egzistent". Naravno, ono što se pod njim podrazumijeva nije u smislu da je on materijalan ni da je nematerijalan, nego radije u smislu u kojem je on egzistent, tj. apsolutni egzistent ili egzistent u mjeri u kojoj je egzistent. Takva nauka ima potencijal da bude ono što se zove "majkom nauka".

Principi filozofije

U prethodnoj lekciji rečeno je da se prije pristupa rješavanju problema bilo koje nauke moraju prepoznati principi te nauke. Tako sada možemo postaviti pitanje: "Šta su principi filozofije, i u kojoj bi se nauci oni trebali odrediti?"

Odgovor je da se prepoznavanje pojmovnih principa nauka - tj. znanje o pojmu i suštini subjekta nauke i o pojmovima subjekata prob-

Islamska filozofija 1

lema nauke - obično dobija u istoj toj nauci. Tako se definicija subjekta daje u uvodu u tekst, a definicije pojedinačnih subjekata problema navode se u uvodima u svaku pojedinačnu raspravu. Međutim subjekt filozofije (egzistent) i njegov pojam su po sebi očiti i nemaju potrebu da budu definirani. Zbog toga filozofija nema potrebu za ovim pojmovnim principima, dok se subjekti njenih problema, kao i u drugim naukama, definiraju na početku svake rasprave.

Potvrni principi nauka dijele se u dvije skupine: jednu čini potvrda egzistencije subjekta, a drugu principi korišteni za ustanovljavanje i određivanje problema nauke. Postojanje subjekta filozofije nema potrebu da bude ustanovljeno budući da je princip bivanja po sebi očit i neporeciv za svakog razumnog čovjeka. Svaki čovjek je svjestan makar vlastitog postojanja, što je dovoljno za znanje o tome da pojam "egzistent" ima primjer. Ali zato drugi primjeri mogu biti predmet rasprave i istraživanja. Tu se u filozofiji pojavljuje problem o kojem su se razišli sofisti, skeptici i idealisti s jedne, i ostali filozofi s druge strane.

Što se tiče druge skupine potvrdnih principa, tj. principa koji su osnova za rješavanje problema, ona se dalje dijeli na dvije skupine. Jednu čine teorijski principi (nisu po sebi očiti), koji se moraju dokazati u drugoj nauci, a zovu se konvencionalni principi. Kao što je ranije naznačeno, najopćenitiji konvencionalni principi ustanovljeni su u prvoj filozofiji, tj. neki filozofski problemi korišteni su da bi se ustanovili konvencionalni principi drugih nauka. Sama prva filozofija zapravo nema potrebu za ovakvim konvencionalnim principima, iako je moguće da se u nekim drugim filozofskim naukama, poput teologije, filozofske psihologije i etike, mogu koristiti principi ustanovljeni u prvoj filozofiji ili nekim drugim filozofskim naukama, ili čak u nekoj empirijskoj nauci.

Druga skupina u ovoj potpodjeli potvrdnih principa jesu po sebi očiti sudovi koje nemaju potrebu da budu dokazani ili objašnjeni, kao što je sud o nemogućnosti kontradikcije. Problemi prve filozofije ne trebaju ništa više od ovakvih principa, a ovi principi ne trebaju biti dokazani, a kamoli dokazani u nekoj drugoj nauci. Upravo zato prva filozofija nema potrebu ni za jednom drugom naukom, bilo racionalnom, empirijskom ili pripovjednom. Ovo je jedna od najznačajnijih karakteristika ove nauke, iako su logika i epistemologija izuzeci jer je zaključivanje pri ustanovljavanju filozofskih problema na temelju principa logike, i na tom temelju filozofske istine mogu biti racionalno poznate. Postojanje razuma

i njegova sposobnost da rješava probleme filozofije su utvrđeni. Međutim može se reći da ono što je zbilja potrebno filozofiji jesu očiti principi logike i epistemologije, za koje se zapravo i ne može smatrati da su problemi ni da imaju potrebu za dokazivanjem, a objašnjenja koja su data o njima ustvari su samo objašnjenja radi ukazivanja. Detaljnije objašnjenje ovoga može se naći u jedanaestoj lekciji.

Cilj filozofije

Neposredni i izravni cilj svake nauke jeste svijest čovjeka o problemima koji su u toj nauci predstavljeni i gašenje čovjekove prirodene žeđi za razumijevanjem istine, jer jedan od osnovnih ljudskih instinkata jeste instinkt za traženjem istine, i to je jedna neugasiva i neograničena znatiželja. Zadovoljenje ovog instinkta ispunjava jednu od čovjekovih psiholoških potreba, iako ovaj instinkt nije podjednako aktivan i ožvijen kod svih jedinki, no ni kod jednog od njih nije potpuno ugašen ni nedjelotvoran.

Obično svaka nauka pruža neke posredne koristi i efekte, koji na neki način utječu na čovjekov materijalni i duhovni život i ispunjavaju njegove druge prirodne i prirodene želje. Naprimjer, prirodne nauke pripremaju teren za veće iskorištavanje prirode i bolji materijalni život, a sa čovjekovim prirodnim i životinjskim životom povezane su jednim posrednikom. Matematičke nauke nas uz pomoć dvaju posrednika dovode do ovog cilja, iako i one na drugi način mogu utjecati na čovjekov duhovni život i njegovu dimenziju čovječnosti, a to biva onda kada su povezane sa filozofskim i Božanskim spoznajama, te sa gnostičkom ('irfānī) i srčanim pažnjama, kada ove nauke pojave u prirodi predstavljaju kao učinke Božije moći, veličine, mudrosti i milosti.

Odnos između čovjekovih duhovnih dimenzija i dimenzija njegove čovječnosti te filozofskih nauka bliži je negoli u slučaju prirodnih nauka. A prirodne nauke, kao što je rečeno, također se odnose na ljudsku dimenziju čovjeka uz pomoć filozofskih nauka. Ovaj odnos očituje se u teologiji, a potom i u filozofskoj psihologiji i etici, više nego u drugim naukama, jer nas Božanska filozofija upoznaje sa Uzvišenim Bogom, i postajemo svjesni atributa Njegove ljepote i uzvišenosti, što priprema

Islamska filozofija 1

teren za naš odnos sa izvorom beskonačnog znanja, moći i ljepote. Filozofska nauka o duši ('ilm an-nafs) promiče znanje o duši i njenim svojstvima te nas čini svjesnim suštine (jawhar) čovječnosti. Ona širi naše obzore u pogledu istine o nama samima i vodi nas iza prirode i izvan uskih granica vremena i prostora. Čini da razumijemo da ljudski život nije ograničen i sveden na uske mračne okvire zemnog i materijalnog života. Etika nam ukazuje na općeniti put kićenja i ukrašavanja duše i srca, te dosezanja vječne sreće i savršenstva.

Kao što je već bilo riječi, zarad usvajanja sveg ovog vrijednog znanja, problemi epistemologije i ontologije moraju biti riješeni. Stoga je prva filozofija ključ ovih vrijednih beskonačnih riznica koje obećavaju sreću i vječite koristi. Ona je blagoslovljeni korijen "dobrog drveta" koje daje plodove različitih duhovnih i intelektualnih vrлина te neograničenih duhovnih i božanskih savršenstava. Prva filozofija igra najveću ulogu u pripremanju pogodnog tla za ljudsko savršenstvo i plemenitost.

Uz sve ovo, filozofija osigurava značajnu pomoć u izbjegavanju šejtanskih iskušenja i u odbacivanju materijalizma i ateizma. Ona čovjeka štiti od intelektualnih izopačenja, grešaka i zastranjenja i osigurava mu nepobjedivo oružje u areni sukoba ideja. Filozofija mu omogućuje da brani ispravne stavove i sklonosti, a napada i juriša na neispravna i netačna mišljenja.

Zato, pored toga što igra pozitivnu i izuzetno konstruktivnu ulogu, filozofija ima i nezamjenjivu odbrambenu i borbenu ulogu. U širenju islamske kulture i uništavanju antiislamskih kultura, ona je izuzetno učinkovita.

Osma lekcija

METODA FILOZOFSKOG ISTRAŽIVANJA

Vrednovanje racionalne metode

U prethodnim lekcijama više puta je kazano da se filozofski problemi moraju istraživati racionalnom metodom i da je u ovoj oblasti empirijska metoda beskorisna. Međutim oni koji su manje ili više potpali pod utjecaj pozitivističkog načina mišljenja smatraju da je to razlog nesavršenosti i bezvrijednosti filozofske misli. Oni misle da je empirijska metoda jedina pouzdana i naučna metoda i da se racionalnom metodom ne mogu dobiti pouzdani zaključci.

Na ovoj osnovi neki zamišljaju da filozofija predstavlja maloljetnost i nedoraslost nauka i smatraju da je zadaća filozofije iznošenje hipoteza za rješavanje naučnih problema. Čak i Karl Jaspers, njemački filozof egzistencijalista, piše: "Filozofija ne donosi pouzdano znanje (...), i čim neko znanje na osnovu mjerodavnih razloga svi prihvate kao izvjesno, tada se to znanje ne može smatrati filozofskim, već se pretvara u naučno znanje."

Drugi, koji su bili pod utjecajem zapadnog industrijskog i naučnog progressa, zaključuju da su zapadni naučnici postigli zbunjujući naučni progres koji se stalno uvećava tek onda kada su napustili deduktivne i racionalne a počeli koristiti induktivne i empirijske metode. Razvojni progres je posebno ubrzan od vremena Francisa Bacona, koji je naglašavao empirijsku metodu. Ovo je najjači argument nadmoćnosti empirijske metode nad racionalnom.

Islamska filozofija 1

Nažalost, neki novi muslimanski mislioci oponašajući rečene zapadnjake povjerovali su u ovaj argument i postali spremni objesiti medalju časti na prsa onih muslimanskih učenjaka koji (navodno) bijahu nadahnuti Časnim Kur'anom u suprotstavljanju i osporavanju grčke kulture te zbog njihove zamjene deduktivne i racionalne metode induktivnom i empirijskom, da bi kasnije isti taj utjecaj islamske kulture u Evropi uzrokovao buđenje zapadnih naučnika i njihovu svijest o ovoj pobjedonoj metodi.

Ova uobrazilja otišla je tako daleko da su neke neznalice zamišljale da istraživačka metoda za rješavanje svih problema iznesena u Časnom Kur'anu jeste upravo empirijska i pozitivistička metoda. Čak su smatrali da se problemi teologije, fiqha (islamske pravne nauke) i etike moraju istraživati ovom metodom.

Naravno, ne bi trebalo biti nikakvo iznenađenje da oni čije su oči usmjerene na ono što je dato čulima, koji su zatvorili oči za ono što je iza čulne percepcije, koji su porekli moć razuma i racionalnog razumijevanja, i koji racionalne i metafizičke pojmove smatraju neispravnim i besmislenim, poriču i bilo kakvo mjesto za filozofiju među humanim naukama. Oni smatraju da filozofija ima ulogu da objašnjava neke pojmove koji su aktuelni u jezicima i da njen položaj mora biti sveden na položaj lingvistike. Oni prikazuju da je njena funkcija nuđenje hipoteza za rješavanje problema drugih nauka. Najveća je tuga da neko ko sebe naziva muslimanom, i ko je upoznat sa Kur'anom, Časnom Kur'anu pripisuje takva intelektualna izopačenja i nazadnjaštvo. Oni to prikazuju oblikom časti za Islam i muslimanske naučnike.

Mi ovdje nemamo namjeru kritizirati pozitivističke ideje koje su osnova ovakvih uobrazilja, što će u komparativnim raspravama postati manje-više poznato. Ipak, smatramo da je neophodno više objasniti racionalne i empirijske metode, kako bi slabosti argumenata iznesenih u ovoj oblasti postale očite.

Analogija, indukcija i dedukcija

Tri su načina da se pokuša otkriti nepoznato na temelju onoga što je poznato:

1. Izvođenje partikularija iz nekih drugih partikularija, tj. kada su dva subjekta slični jedan drugome a poznat je sud o jednom od njih, mi možemo donijeti isti taj sud za drugi, na osnovu sličnosti koja postoji među njima. Naprimjer, kada su dvojica ljudi slični a jedan od njih je inteligentan, pa mi kažemo da je i drugi inteligentan. U logičkoj terminologiji ovo se naziva tamthīl (analogija), a u terminologiji fiqha qiyās. Očito je da puka sličnost dviju stvari ne podrazumijeva da je zajednički sud za obje pouzdan, pa je tako analogija beskorisna u postizanju sigurnosti i nema naučnu vrijednost.
2. Izvođenje univerzalije iz partikularija, tj. kada istražimo jedinke jednog šastva (mahijeta) i uvidimo njihove zajedničke karakteristike, mi možemo zaključiti da se ta karakteristika zadržava u tom šastvu i da se ona pojavljuje u svim njegovim primjerima. U logici se ovo naziva indukcijom, koja se dijeli na dvije vrste: potpunu i nepotpunu indukciju.

U potpunoj indukciji uzima se da su sve jedinke koje se razmatraju istražene i u svima je uočeno zajedničko svojstvo. Jasno je da je ovo u praksi nemoguće jer čak i kad bi svi sadašnji primjeri nekog šastva mogli biti istraženi, nema načina da se istraže svi prošli i budući primjeri. U najmanju ruku, ostala bi mogućnost da u prošlosti ili budućnosti bude nekih neistraženih primjera tog šastva. Nepotpuna indukcija biva kada se posmatraju mnogi primjeri nekog šastva i kada se zajedničko svojstvo pripisuje svim jedinkama te biti. Ali, ovo intelektualno zaključivanje neće biti izvjesno, jer će uvijek postojati mogućnost, ma kako slaba, da neke jedinke koje nisu istražene nemadnu to svojstvo. Prema tome, u praksi se indukcijom ne mogu dobiti pouzdani i neosporni zaključci.

3. Zaključivanje partikularije iz univerzalija, tj. prvo je predikat dokazan za univerzalni subjekt, a na temelju toga jasan je sud o partikularijama toga subjekta. U logici se ova vrsta intelektualnog zaključivanja naziva qiyās (dedukcija). Dedukcija pruža izvjesnost pod uvjetom da su njene premise tačne i da ona ima ispravnu

Islamska filozofija 1

formu. Logičari su značajan dio klasične logike posvetili objašnjenju materijalnih i formalnih uvjeta pouzdane dedukcije – dokaza.

Postoji jedan poznati problem u vezi sa dedukcijom. Ako je poznato da je neki sud općenit, primjena tog suda ne sve primjere subjekta također je poznata i onda nema nikakve potrebe za formuliranjem deduktivnog argumenta. Logičari su odgovorili da sud više premise može biti poznat u sažetom obliku, ali u zaključku on postaje poznat do u detalje. Razmišljanje o problemima matematike i načinima njihovog rješavanja pokazuje kako je korisna dedukcija, jer je metoda matematike deduktivna, i da nije korisna, nijedan problem matematike ne bi se mogao riješiti na osnovu klasičnih matematičkih principa.

Ovdje moramo istaći da u analogiji i indukciji postoji skriveni oblik dedukcije. Ipak, ova dedukcija u slučajevima analogije i nepotpune indukcije ne predstavlja dokaz i ne služi dostizanju izvjesnosti. Međutim da ova vrsta skrivene dedukcije ne postoji, ne bi bilo nikakvog oblika zaključivanja, ma kako spekulativnog. Skrivena dedukcija analogije mogla bi se izraziti na slj. način: Ovaj sud je tačan za jedan od sličnih objekata, a svaki sud koji je tačan za jedan od dvaju sličnih objekata, tačan je i za drugi. Treba zapaziti da viša premisa ove dedukcije nije pouzdana. U nepotpunoj indukciji imamo sličnu spekulativnu dedukciju, tj. u njoj postoji zadržana viša premisa, npr.: “Svaki sud koji je dokazan za mnoge jedinke nekog štastva, dokazan je za sve jedinke te biti.” Čak i ako se indukcija dokaže ispravnom kroz račun vjerovatnoće, ona i dalje ima potrebu za dedukcijom. I empirijski sudovi imaju potrebu za dedukcijom ako žele postati univerzalni sudovi, kao što je objašnjeno u knjigama logike.

Treba zaključiti da rasuđivanje o nekom problemu mora uvijek biti u formi zaključivanja partikularnog iz univerzalnog, mada će ovo intelektualno zaključivanje jednom biti izvedeno jasno i očito, kao u logičkoj dedukciji, a drugi put u skrivenoj formi, kao u analogiji i indukciji. Nekad rasuđivanje donosi izvjesnost, kao u slučaju deduktivnog dokaza i potpune indukcije, a nekad ne polučuje izvjesnost, kao u slučaju retoričkih i polemičkih rasprava, analogije i nepotpune indukcije.

Racionalna i empirijska metoda

Kao što je već bilo govora, dedukcija donosi pouzdanost kada, pored toga što ima ispravnu formu, zadovoljava i logičke uvjete. Svaka njena premisa također je pouzdana. Ako izvjesni sudovi nisu sami po sebi očiti, oni neminovno trebaju voditi ka po sebi očitim sudovima, tj. trebaju biti izvedeni iz sudova koje nemaju potrebu za racionalnim dokazom.

Logičari su podijelili po sebi očite sudove (*badīhiyyāt*) u dvije općenite skupine: primarne i sekundarne po sebi očite sudove. Jedna vrsta sekundarnih po sebi očitih sudova smatra se “empirijskom” (*mujarradāt*), tj. sudom dobijenim pomoću iskustva. Po njima, iskustvo nije metoda oprečna deduktivnoj metodi i ne samo da uključuje deduktivnu metodu, već može služiti i kao jedna od premisa u drugoj dedukciji. Zbog toga nije ispravno izjednačavati indukciju i iskustvo, niti dedukciju i iskustvo tretirati oprečnim.

Naravno, iskustvo ima čitav niz drugih značenja, ali ovo nije mjesto na kom bi se o tome raspravljalo. Smatranje empirijske metode suprotnom racionalnoj metodi temelji se na poimanju da je racionalna metoda ograničena na deduktivnu metodu, gdje jedine premise jesu premise čistog razuma. Ove premise su ili primarni po sebi očiti sudovi ili su njima implicirane (ne samo empirijskim sudovima), a takvi su svi silogistički dokazi, koji su korišteni u prvoj filozofiji, matematici i u mnogim problemima filozofskih nauka. Razlika između racionalne i empirijske metode nije u tome što jedna od njih koristi dedukciju, a druga indukciju, već je radije u tome što je racionalna metoda podržana isključivo primarnom očitošću po sebi, dok je empirijska metoda podržana empirijskim premisama - sekundarnim po sebi očitim sudovima. Ovo ne samo da ne uzrokuje slabost racionalne metode, već se ubraja i u ono što je izdiže iznad empirijske.

Zaključci

Sa onim što je ovdje ukratko izloženo postaje jasno kako su slaba i udaljena od istine spomenuta mišljenja (pozitivista), i to iz sljedećih razloga:

Prvo, nije ispravno izjednačavati iskustvo i indukciju. Drugo, neispravno je empirijsku metodu smatrati suprotnom deduktivnoj metodi. Treće, ni indukcija ni iskustvo nisu bez potrebe za dedukcijom. I četvrto, i racionalne i empirijske metode su deduktivne, a razlika racionalne metode od prethodnih je u tome što se ona oslanja na primarne po sebi očite sudove. Ona je suprotna empirijskoj metodi koja se oslanja na empirijske sudove tj. premise čija vrijednost nikad ne doseže nivo vrijednosti primarnih po sebi očitih sudova.

Treba uočiti da ova tema zahtijeva dodatno objašnjenje i istraživanje, a neki principi su sporni. Mi smo naveli samo neophodna pojašnjenja u mjeri koja traži dokidanje nekih tlapnji u vezi sa ovim problemom.

Djelokrug racionalne i empirijske metode

Unatoč prednostima koje racionalna metoda ima nad empirijskom, ona nije primjenjiva na sve nauke, a i empirijska metoda, s druge strane, ima svoj djelokrug i ne može se primijeniti na filozofiju i matematiku.

Naravno, ova podjela ingerencija ovih metoda nije konvencionalna, nego je zahtijevana prirodom problemā raznih nauka. Sami problemi prirodnih nauka zahtijevaju da budu riješeni empirijskom metodom i na osnovu premisa dobijenih čulnim iskustvom, jer su pojmovi koji se koriste u ovim naukama i koji tvore subjekte i predikate njihovih sudova dobijeni upravo iz čulnog. Logično, čulna iskustva trebaju da ih i dokažu.

Naprimjer, samim korištenjem filozofske i racionalne analize nijedan filozof, ma koliko naprezao svoj um, ne može otkriti da se tijela sastoje iz molekula i atoma, koji elementi se moraju kombinirati da bi se dobila određena hemijska materija i koja će svojstva ona imati - on ne može otkriti od čega se sastoje živa bića, pod kojim materijalnim uvjetima opstaju, šta uzrokuje bolesti životinja i ljudi te kako se različite bolesti

mogu liječiti. Ovi i hiljade sličnih problema mogu se riješiti isključivo empirijskom metodom.

S druge strane, problemi vezani za nematerijalno nikada ne mogu biti riješeni posredstvom čulnog iskustva niti ih mogu poreći empirijske nauke. Primjera radi, kojim se to čulnim iskustvom, u kojoj laboratoriji i pomoću kojih naučnih sredstava mogu otkriti duša i nematerijalne stvari, ili ustanoviti njihovo nepostojanje? Nadalje, sudovi prve filozofije sastoje se od sekundarnih filozofskih inteligibilija, tj. pojmova koji su dobijeni posredstvom umskih nastojanja i racionalne analize. Njihovi odnosi ili njihovo jedinstvo mogu se dokazati ili osporiti jedino razumom. Ova vrsta problema mora se riješiti racionalnom metodom i oslanjanjem na racionalne po sebi očite sudove.

Iz ovoga postaje jasno kako je slaba tvrdnja onih koji miješaju ingerencije empirijskih i racionalnih metoda, koji nastoje utvrditi nadmoćnost empirijske nad racionalnom metodom, i koji smatraju da su antički filozofi koristili samo racionalnu metodu te da iz tog razloga nisu bili u stanju doći do uspješnih naučnih otkrića. Naprotiv, i Grci su koristili empirijsku metodu u prirodnim naukama, a među njima je Aristotel, uz pomoć Aleksandra Makedonskog, napravio veliki vrt u Atini i u njemu uzgajao različite vrste biljki i životinja te je sam on posmatrao njihova stanja i svojstva. Brzi napredak modernih naučnika mora se smatrati posljedicom otkrića novih tehnologija, posljedicom njihove težnje da rješavaju prirodne i materijalne probleme, te fokusiranja njihovih misli i ideja na otkrića i izume, a ne posljedicom okretanja leđa racionalnoj metodi i njene zamjene empirijskom metodom.

Neka ne ostane nespomenuto da su, u slučajevima kada su iskustvena sredstva bila nedovoljna za rješavanje datog problema, antički filozofi nastojali nadomjestiti ovaj nedostatak postavljanjem hipoteza, a vjerovatno su, da bi potvrdili ili objasnili ove hipoteze, tražili pomoć racionalne metode. Ipak, ovo se zbivalo zbog nezrelosti njihove filozofske misli i neadekvatnosti njihovih empirijskih sredstava, i to nije pokazatelj njihove nedovoljne pažnje posvećene empirijskoj metodi ili njenog potcjenjivanja - i ovo nije razlog da se smatra da je funkcija filozofije iznošenje hipoteza, a da je funkcija nauke njihovo potvrđivanje naučnim metodama. Ustvari, u tom periodu nije se pravila razlika između nauke i filozofije i sve empirijske nauke također su smatrane dijelom filozofije.

Deveta lekcija

ODNOS IZMEĐU FILOZOFIJE I DRUGIH NAUKA

Odnosi među naukama

Premda su nauke, posmatrane kao skupine odgovarajućih problema, odvojene i različite jedne od drugih, prema različitim kriterijima - kao što su to i njihovi subjekti, ciljevi i metode istraživanja - one su ipak i međusobno povezane. Svaka od njih može, do određene granice, pomoći u rješavanju problema neke druge nauke. Kao što je ranije spomenuto, pozitivni principi svake nauke najčešće su predstavljeni u drugoj nauci, a najbolji primjer koristi koju neka nauka može pružiti drugoj može se uočiti u odnosu između matematike i fizike.

Odnosi među filozofskim naukama također su očiti. Najbolji primjer ovoga može se naći u odnosu između etike i filozofske psihologije jer je jedan od pozitivnih principa etike čovjekovo posjedovanje volje i slobode, bez koje bi dobro i zlo, pohvala i prijekor, nagrada i kazna bili besmisleni. Ovaj pozitivni princip mora se ustanoviti u filozofskoj psihologiji ('ilm an-nafs), koja racionalnom metodom raspravlja o svojstvima ljudske duše.

I između prirodnih i filozofskih nauka postoji manja ili veća uzajamna povezanost. Da bi se riješili neki problemi koji se nameću u filozofskim naukama, mogu se koristiti premise koje su ustanovljene u empirijskim naukama. Naprimjer, u empirijskoj psihologiji dokazano je da ponekad unatoč postojanju neophodnih fizičkih i fizioloških uvjeta da bi se vidjelo ili čulo do toga ne dođe. Možda smo svi mi imali priliku da prođemo pored prijatelja, a da ga ne vidimo, jer je naša umska pažnja bila

usmjerena negdje drugdje; ili slučaj da zvuk uzrokuje vibriranje ušnih bubnjića, iako ništa nismo čuli. Ovo se može upotrijebiti kao premisa za rješavanje jednog od problema filozofske nauke o duši, i može se zaključiti da se percepcija ne dešava samo na osnovu materijalne interakcije, jer bi u suprotnom uvijek kada se ispune materijalni uvjeti dolazilo do percepcije.

Sada se može postaviti pitanje da li ovakvi odnosi postoje i između filozofije (tj. metafizike) i drugih nauka, ili je među njima nepremostivi zid i nema nikakvih odnosa.

U odgovoru treba istaći da postoje zajedničke niti između filozofije i drugih nauka, iako filozofija nije ovisna o drugim naukama. Ona čak nema potrebu ni za pozitivnim principima ustanovljenim u drugim naukama. S jedne strane, ona pomaže drugim naukama i zadovoljava neke od temeljnih potreba drugih nauka, dok se s druge strane, u nekom vidu, okorišćuje drugim naukama.

Sada ćemo u dvama poglavljima ukratko istražiti međusobne odnose filozofije i nauka.

Pomoć koju filozofija pruža naukama

Temeljna pomoć koju filozofija (metafizika) pruža drugim naukama, uključujući i filozofske i nefilozofske nauke, ograničena je na potvrdne principe drugih nauka, tj. ustanovljavanje (postojanja) subjekata koji nisu po sebi očiti i ustanovljavanje najopćenitijih pozitivnih principa:

A) Ustanovljavanje subjekta nauke. Znamo da se problemi svake nauke vrte oko subjekta koji uključuje i subjekte problema te nauke. Kada postojanje takvog subjekta nije po sebi očito, ono treba biti ustanovljeno, a ovo ustanovljavanje nije u dosegu same te nauke jer su problemi svake nauke ograničeni na sudove koji predstavljaju stanja i akcidente subjekta, a ne njegovo postojanje. S druge strane, u nekim slučajevima ustanovljavanje subjekta putem istraživačkih metoda te nauke nije moguće. Naprimjer, metode prirodnih nauka su empirijske, a stvarno postojanje njihovih subjekata mora biti ustanovljeno racionalnom meto-

Islamska filozofija 1

dom. U ovakvim slučajevima samo je prva filozofija kadra pomoći tim naukama i ustanoviti njihove subjekte racionalnim dokazom.

Ovaj odnos između filozofije i drugih nauka neki autoriteti smatrali su općim odnosom, pa tako sve nauke, bez izuzetka, pri ustanovljavanju svojih subjekata imaju potrebu za filozofijom. Neki su čak otišli i dalje tvrdeći da je ustanovljavanje postojanja svih stvari dužnost metafizike. Svaki sud koja ima formu halliyyah basitah (jednostavni egzistencijalni sudovi), odnosno čiji je predikat “egzistent (mewdžud)”, npr. “Čovjek je egzistent”, smatra se metafizičkim sudom. Ova tvrdnja čini se ipak pretjeranom, no nema sumnje da subjekti nauka koji nisu po sebi očiti imaju potrebu za dokazima koji se sastoje od univerzalnih i metafizičkih premisa.

B) Ustanovljavanje pozitivnih principa. Kao što je više puta ponavljano, o najopćenitijim principima koji zahtijevaju sve stvarne nauke raspravlja se u prvoj filozofiji, a najvažniji od njih jeste princip kauzalnosti i njemu potčinjeni zakoni, koje objašnjavamo na sljedeći način:

Sva naučna pregnuća vrte se oko otkrića kauzalnih veza među stvarima i pojavama. Naučnik koji godine i godine svoga života provodi u laboratoriji analizirajući i sintetizirajući hemikalije pokušava otkriti koji elementi uzrokuju nastanak koje tvari, koja svojstva i akcidenti će nastati u njoj, te koji činioci uzrokuju analizu smjesa, tj. šta je uzrok nastanka ovih pojava.

Isto tako, naučnik koji provodi eksperiment da bi otkrio mikrobe koji uzrokuju zarazu i lijek za nju, ustvari traži uzrok te zaraze i lijek za nju.

Zbog toga naučnici, prije nego započnu svoja naučna pregnuća, vjeruju da svaka pojava ima neki uzrok. Čak je i Newton, koji je posmatrajući pad jabuke otkrio zakon gravitacije, također imao ovakvo uvjerenje. Da je on smatrao da su nastanci pojava slučajni i bez uzroka, nikad ne bi mogao doći do takvog otkrića.

Sada se postavlja pitanje u kojoj bi se nauci ovaj temeljni princip, kojeg zahtijevaju fizika, hemija, medicina i druge nauke, trebao istražiti. Odgovor je da istraživanje ovog racionalnog zakona nije svojstveno nijednoj nauci osim filozofije.

Isto je i sa zakonima koji potpadaju pod zakon kauzaliteta, kao što je zakon da svaka posljedica ima posebni i prikladni uzrok. Naprimjer, rika lava u džunglama Afrike ne uzrokuje nastanak raka kod čovjeka, kao što

ga ni pjevanje slavuja u Evropi ne može izliječiti od njega. Također nije dostojno nijedne nauke osim filozofije ni objašnjenje npr. zakona koji glasi: gdje god nastane potpuni uzrok, nužno će nastati i njegova posljedica, a dok ne nastane potpuni uzrok, neće postojati ni njegova posljedica.

I nakon eksperimenata naučnici imaju potrebu za principom kauzaliteta jer neposredni rezultati njihovih eksperimenata ne ukazuju ni na šta do na činjenicu da su, u testiranim slučajevima, specifične pojave nastale istovremeno sa nekim drugim pojavama ili nakon njih.

Da bi se otkrio univerzalni zakon i potkrijepila tvrdnja da svaki uzrok uvijek povlači za sobom pojavu određenih posljedica, to zahtijeva drugi princip koji se nikada ne može dobiti eksperimentiranjem. Ispravan stav je da je ovaj princip upravo princip kauzalnosti, odnosno naučnik može predočiti univerzalni zakon sa sigurnošću tek nakon što je bio uspješan u otkrivanju zajedničkih činilaca u svim slučajevima i nakon što je pronašao postojanje uzroka pojava u svim testiranim slučajevima. Na ovaj način može se reći da kad god i gdje god se pojavi takav uzrok, nastat će i njegova posljedica.

Ovaj zakon može se prihvatiti u univerzalnoj formi koja ne dopušta izuzetke samo u slučaju kada se prihvati zakon o nužnosti kauzalnosti. U suprotnom, može se smatrati mogućim da postojanje potpunog uzroka ne zahtijeva uvijek nužno pojavu njegove posljedice, ili da je nastanak neke posljedice moguće bez postojanja njenog potpunog uzroka. Ovako bi se narušila univerzalnost i nužnost ovog zakona i izgubila bi se njegova pouzdanost.

Naravno, rasprava o tome da li iskustvo može otkriti potpuni i ekskluzivni uzrok neke pojave je drugo pitanje, no u svakom slučaju nužnost i pouzdanost univerzalnih zakona (pošto takvi zakoni mogu biti otkriveni u prirodnim naukama empirijskom metodom) ovisi o prihvatanju principa kauzalnosti i onoga što on za sobom povlači.

Dokazivanje ovih zakona dio je pomoći koju filozofija pruža naukama.

Pomoć koju nauke pružaju filozofiji

Najznačajnija pomoć koju druge nauke pružaju filozofiji ima dva oblika:

A) Demonstracija premisa nekih dokaza. Na početku ove lekcije naveli smo da se ponekad s ciljem rješavanja nekih problema filozofskih nauka mogu koristiti empirijske premise. Naprimjer, iz odsustva percepcije, uprkos postojanju materijalnih uvjeta za nju, može se izvući zaključak da je percepcija nematerijalna pojava. Također, s ciljem dokazivanja postojanja duše može se koristiti biologijska činjenica da ćelije ljudskog i životinjskog tijela postepeno izumiru i bivaju zamijenjene drugim ćelijama, tako da se kroz nekoliko godina sve ćelije tijela (osim ćelija mozga) zamijene, uz činjenicu da se i struktura ćelija mozga postepeno mijenja trošenjem njenih sastojaka i obnovljenim hranjenjem - ćelije se mijanjaju i nestaju a isti ljudski entitet ostaje – slijedi jasan zaključak da su individualno jedinstvo i postojanost duše očigledni i neporecivi. Tijelo je, dakle, stalno u stanju promjene. Iz toga postaje jasno da je duša nešto vantjelesno i da je postojana i nepromjenjiva. Čak su i u nekim dokazima postojanja Uzvišenoga Boga korištene empirijske premise, kao što je dokaz o kretanju i dokaz o stvaranju.

Sada se s obzirom na ovaj odnos koji postoji između prirodnih i filozofskih nauka može ustanoviti i odnos između njih i metafizike na isti način s ciljem rješavanja nekog metafizičkog problema – npr. da egzistencija nije jednaka materiji i da biti materijalan nije svojstvo svih bića ni akcident svih egzistenata. Drugim riječima, egzistencija se može podijeliti na materijalnu i nematerijalnu, za šta se, primjera radi, može koristiti premisa dobijena iz filozofske psihologije, a njeno ustanovljavanje, opet, postići će se uz pomoć empirijskih nauka. Također, da bi se ustanovila činjenica da ovisnost nije neodvojiva od bivanja i da postoji jedan neovisni (Nužni) egzistent koriste se dokazi na osnovu kretanja i stvaranja, koji se temelje na empirijskim premisama.

Ovaj odnos između prirodnih nauka i filozofije nije u kontradikciji sa onim što je ranije objašnjeno – tj. da filozofija nema potrebu za drugim naukama jer način ustanovljavanja navedenih činjenica nije ograničen samo ovu vrstu dokaza, već za svaku od njih postoje čisto filozofski dokazi, koji se sastoje od primarnih po sebi očitih premisa i od onih do-

bijenih iz svijesti (sudovi koje se pozivaju na prisutno znanje), što će, ako Bog da, biti objašnjeno na prikladnom mjestu. Zapravo, navođenje dokaza koji se sastoje od empirijskih premisa je radi poštode onih čiji umovi nisu dovoljno pripremljeni da potpuno razumiju čisto filozofske dokaze, sastavljene od čistih racionalnih premisa, koje su daleko od umova upućenih samo u čulno.

B) Pripremanje novih terena za filozofsku analizu. Svaka nauka počinje sa nekoliko osnovnih univerzalnih problema, a oni se razvijaju da bi razradili i objasnili posebne pojedinačne slučajeve sa pojavom novih polja i područja koja povremeno nastaju uz pomoć drugih nauka.

Filozofija nije izuzetak iz ovog pravila. Njeni prvi problemi su ograničeni a ona se razvijala i razvijat će se širenjem obzorja, koji se nekad otkrivaju umskim naporima i razmjenom ideja i misli, nekad pod vođstvom objave, ili gnostičkim otkrovenjima, a ponekad se šire posredstvom nečega što je ustanovljeno u drugim naukama, što priprema teren za upoređivanje sa drugim filozofskim principima i novim racionalnim analizama. Takvi su problemi istinitosti objave i čuda koje donose religije i drugi problemi, poput svijeta slika i formi, koje donose gnostici ('urafā). Ovo je pripremao tlo za nova filozofska istraživanja. Isto tako je i napredak empirijske psihologije otvorio nove probleme za filozofsku nauku o duši.

Prema tome, jedna od usluga koje nauke vraćaju filozofiji, a koja je povod širenja pograda filozofije, širenja djelokruga njenih problema, te povod njenog razvoja i plodnosti jeste pripremanje novih subjekata za filozofsku analizu i usporedbu sa njenim općim principima.

Naprimjer, kada su u modernom dobu predstavljene teorije o transformaciji materije u energiju i o spajanju čestica iz komprimirane energije, pred filozofima se nametnuo problem da li je moguće da se u materijalnom svijetu pojavi nešto što nema temeljne attribute materije, npr. nema zapreminu. Je li moguće da se nešto što ima zapreminu transformira u nešto što je nema? Ako se uzme da je odgovor na ova pitanja odričan, zaključit će se da energiji ne nedostaje zapremina, uprkos činjenici da ovo nije dokazivo čulnim iskustvom.

Isto tako, kada je od strane nekih fizičara energija bila predstavljena kao nešto što je iste prirode kao i pokret, postavilo se pitanje da li je moguće da materija, za koju se pretpostavlja da je nastala iz komprimirane energije, bude homogena (hamn sinkh) s pokretom. Da li materija može

Islamska filozofija 1

izgubiti neka od svojih suštinskih svojstava time što će se transformirati u energiju, ili, obrnuto, što će se neke atomske čestice transformirati u “polja” (što je izvodljivo u skladu sa nekim hipotezama moderne fizike)? Je li fizička materija u osnovi isto što i tijelo o kojem se raspravlja u filozofiji? I koji odnosi postoje između fizičke materije i pojmova poput sile, energije i polja, te šta označava pojam tijela u filozofiji?

Jasno je da ova pomoć koju prirodna nauka pruža filozofskim naukama, posebno metafizici, ne znači da filozofija ima potrebu za njima - čak i ako se opseg filozofskog djelovanja i očitovanja širi na fenomene koji nastaju kao posljedica napretka nauka.

Odnos između filozofije i gnoze ('irfan)

Na kraju ove lekcije reći ćemo nešto o odnosu između filozofije i 'irfana, a u tu svrhu morat ćemo dati kratko objašnjenje o 'irfanu.

'Irfan doslovno znači spoznavanje, a kao stručni termin odnosi se na posebne percepcije koje se dobijaju kroz usmjeravanje nečije pažnje na nutrinu duše (ne posredstvom čulnog iskustva ni racionalne analize). U procesu duhovnog putovanja (sayr wa sulūk) obično se postižu neka otkrovenja slična “vizijama”, ponekad dođe do tačnog očitovanja nečega što se desilo u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti, što katkad zahtijeva tumačenje, a ponekad otkrovenje dolazi kao posljedica bivanja opsjednutim zloduhom.

Teme koje gnostici ('urafā) obrazlažu kao otkrovenja i pronalaskes unutar vlastite svijesti nazivaju se “naučnom gnozom” ('irfāne 'ilmī). Nekad dodavanjem argumentiranja i zaključivanja one poprimaju oblik filozofskih rasprava.

Između filozofije i gnoze također postoji odnos koji je istražen u narednim dvama poglavljima.

Pomoć koju filozofija pruža gnozi

A) Stvarna gnoza postiže se isključivo kroz robovanje Bogu i pokoravanje Njegovim odredbama. Robovanje je nemoguće bez znanja, a ovo znanje zahtijeva filozofske principe.

B) Prepoznavanje ispravnih gnostičkih otkrovenja postiže se njihovim upoređivanjem sa normama razuma i (vjero)zakona, a preko jednog ili više posrednika ona se vraćaju na principe filozofije.

C) Pošto su gnostičke vizije vrsta nutarnje percepcije i u potpunosti su lične, njihove umske interpretacije postižu se posredstvom pojmova, a pojmovi se prenose u druge pojmove pomoću termina i izraza. S obzirom na činjenicu da je većina gnostičkih istina iznad nivoa razumijevanja običnog svijeta, ovdje se moraju koristiti precizni pojmovi i ispravna terminologija.

Pomoć koju gnoza pruža filozofiji

A) Kao što je ranije spomenuto, gnostička otkrovenja i vizije stvaraju nova pitanja i probleme za filozofsku analizu, što pomaže širenju vizije i razvoju filozofije.

B) Tamo gdje su problemi filozofskih nauka riješeni na osnovu racionalnog dokaza, gnostičke vizije smatraju se njihovom moćnom potkrepom - i ono do čega se u filozofiji dolazi razumom, gnostik doseže vizijom srca.

Deseta lekcija

POTREBA ZA FILOZOFIJOM

Čovjek našeg doba

Sunce je ponovo izašlo iz svoje postelje, zelenih voda mora, i svojim zlatnim zrakama obasjava pospana lica moreplovaca koji su se upravo probudili iz noćnog drijemeža, i koji su, opuštenih misli i nesvjesni svega oko sebe, stali jesti, piti i zabavljati se. Brod, kao i uvijek, napreduje beskrajnim okeanom.

U međuvremenu, neko ko se doima pametnijim od ostalih počinje malo razmišljati, potom se okreće svojim saputnicima i pita: “Kamo mi zapravo idemo?” Neko drugi, ko se izgleda probudio iz sna, s čuđenjem postavlja isto pitanje drugima i ... Neki su toliko opijeni užicima i zabavom da se ne osvrću na njega i nastavljaju svoje poslove bez razmišljanja o tome da odgovore na ovo pitanje. Postepeno se, Međutim pitanje širi, dok ne dođe do posade i kapetana. I oni ponavljaju pitanje nemajući odgovor na njega. Napokon, upitnik ovladava atmosferom broda i pojavljuju se neobičan strah i beznadežnost...

Nije li ova izmišljena priča o ljudima svijeta koji su se ukrcali na veliki brod planete Zemlje i koji, dok se okreću oko samih sebe u kosmičkom prostoru, putuju beskrajnim okeanom vremena? Nisu li oni poput stoke koja se hrani, kao što Časni Kur'an kaže: “naslađuju se i žderu kao što stoka ždere.”(47:12) Kur'an također kaže: “Oni imaju srca, ali njima ne shvataju; oni imaju oči, ali njima ne vide; oni imaju uši, ali njima ne čuju. Oni su poput stoke. Ne, još su i gori. Oni su zaista nemarni.”(7:179)

Da! Ovo je priča o ljudima našeg vremena, koji su uporedo sa zapanjujućim napretkom tehnologije postali potišteni zbog zbunjenosti i tumaranja, i koji ne znaju odakle su došli, kamo idu, u kojem smjeru da se okrenu i kojim putem da krenu. Otuda su se u dobu putovanja u svemir pojavili apsurdizam, nihilizam i hipizam. Oni poput raka napadaju dušu, misao i duša civiliziranog čovjeka i poput termita nagrízaju stubove palate humanosti i slabe je.

Ova pitanja postavljena od strane svjesnih ljudi, koja su probudila i polusvjesne, prisilila su mislioce da potraže odgovore na njih. Skupina spremnih da ispravno promisle polučila je ispravne, prosvjetljujuće i orijentirajuće odgovore. Oni znaju stvarnu svrhu i žudno slijede Pravi put. Međutim oni koji su pod utjecajem nezrele misli i raznoraznih psiholoških činilaca umišljaju da ovaj karavan nema ni početka ni kraja, te da uvijek ima brodova koji se pojavljuju na okeanu i koje burni talasi besciljno bacaju tamo i ovamo. No, prije nego što doplove do sigurne i mirne obale, oni se utope u moru. "Oni govore: 'Postoji samo naš život zemaljski, živimo i umiremo, i jedino nas vrijeme uništi.'"(45:24)

U svakom slučaju, svjesnom čovjeku nužno se nameću sljedeća pitanja: Šta je početak? Šta je kraj? Koji je Pravi put ka cilju?

Očigledno je da prirodne i matematičke nauke nemaju odgovore na ova pitanja. Šta onda činiti? Na koji način doći do ispravnog odgovora na njih?

U prethodnim lekcijama naznačen je put pronalaska odgovora na ova pitanja. Svako od ovih triju temeljnih pitanja povezano je sa jednom granom filozofije i mora se istražiti racionalnim metodama. Sva ona zahtijevaju metafiziku ili prvu filozofiju. Zbog toga moramo početi sa epistemologijom i ontologijom, a potom se pozabaviti filozofskim naukama da bismo pronašli ispravne odgovore na ova i slična pitanja.

Društvene škole

Tumaranje i zbunjenost koji su zadesili čovjeka modernoga doba nisu ograničeni samo na individualne probleme jer su se i prisutni društveni problemi također iskristalizirali u različitim političkim i ekonom-

Islamska filozofija 1

skim školama i sistemima. Iako se ovi vještački sistemi nisu uspjeli dokazati valjanim i potpunim, još uvijek ima lutalačkih ljudskih društava koja ih se nisu odrekla, pa čak i ona koja su se oslobodila iluzija nastavljaju s naporom kročiti u istom zastranjujućem smjeru, tražeći nove vještačke sisteme istkane iz istog materijala. Svaki put kada se na areni ideologije pojavi novi "izam", zavedena skupina joj prilazi pa nastane svađa i sukob. Ne potraje dugo prije nego oni padnu, slomljeni i neispunjeni, do vremena kada se ponovo pojave pod novim imenom, novom bojom i novim mirisom da bi zaveli neku drugu skupinu.

Čini se da su se ovi nesretni zavedeni ljudi zavjetovali da nikad neće slušati poziv istine ni riječi Božanskih vođa, i takvi vijesnicima Božijim prigovaraju: "Zašto u vašim rukama nema ni srebra ni zlata ni sveg tog zemaljskog sjaja? Ako govorite istinu, zašto bijele i crvene palate nisu pod vašom vlašću?"

Da, to su sljedbenici onih čija je historija neprestano Časnim Kur'anom šaputana u uši ljudi svijeta. Ali, gdje su uši onih koji slušaju?!

U svakom slučaju, nakon poziva mudošću, racionalan čovjek bi trebao reći: Društveni sistemi moraju biti uređeni na temelju svijesti o prirodi čovjeka i svih njegovih egzistencijalnih aspekata - uzimajući u obzir ciljeve njegovog stvaranja, i prepoznavajući činioce koji mu omogućuju da dosegne svoj konačni cilj. Pronalaženje tako složene formule je iznad umskih sposobnosti prosječnih ljudskih bića. Ono što se od nas može očekivati jeste upoznavanje temeljnih problema i općenitih osnova ovih sistema koji trebaju biti uspostavljeni mnogo čvršće i postojanije, tj. znanje o Stvoritelju kosmosa i čovjeka, znanje o svrhovitosti ljudskog života, te znanje o putu koji je Mudri Stvoritelj otvorio čovjeku da bi on mogao putovati i napredovati ka konačnom cilju. Tada nastaje trenutak za srce da se okrene ka Njemu, da krene putem i preduzme čvrste korake slijedeći Božanske vodiče, te da bez sumnje ili posrnuća žurno kroči tim putem.

Ako se neko ne uspije okoristiti Bogom danom blagodat razuma, ne razmišljajući o početku i kraju bivanja, ne uspijevajući riješiti osnovne životne probleme, sebično odabirući svoj vlastiti put i izumijevajući novi sistem i podređujući njemu svoje moći i moći drugih, takva će osoba patiti zbog posljedica svoje sebičnosti, gluposti, raobuzdanosti, pogrešnog mišljenja i zastranjenjā. Napokon, ne treba kriviti druge zbog svoje nesreće i neispunjenosti životne misije.

Pronalaženje ispravne ideologije ovisi o ispravnom svjetonazoru. Dok osnovi svjetonazora ne budu čvrsto utemeljeni, dok se njegovi temeljni problemi ispravno ne riješe i dok se oprečna iskušenja ne rastjeraju, čovjek se ne može nadati pronalasku pristojne, korisne i učinkovite ideologije. Dok čovjek ne spozna ono šta jeste, neće biti u stanju otkriti ni šta bi trebalo biti.

Temeljni problemi svjetonazora su ista ona tri pitanja za koja probuđena svijest prirodna čovjeku traži uvjerljive konačne odgovore. Nisu ih bez razloga islamski učenjaci nazvali “načelima vjere” (usūl ad-dīn). Teologija odgovara na pitanje: “Šta je početak?” Učenje o proživljenju odgovara na pitanje: “Šta je kraj?”, a učenje o objavi i poslanstvu odgovara na pitanja: “Koji je put i ko je vodič?”

Ne treba ni napominjati da ispravna konačna rješenja ovih pitanja ovise o filozofskim i racionalnim predodžbama. Na ovaj način smo drugom stazom dovedeni do značaja i nužnosti problemā filozofije, a prije nje epistemologije i ontologije.

Tajna čovječnosti

Postoji i treći način da se uvidi značaj i nužnost filozofije, koji može motivirati one koji imaju izuzetne težnje i koji teže napretku, a on leži u tome da stvarna ljudska čovječnost ovisi o postignućima filozofije. Objašnjenje ovoga slijedi u nastavku.

Poznato je da sve životinje imaju osobinu da svoja djela čine sa svijesću i voljom koje izranjaju iz instikata. Egzistent koji nema nikakav oblik svijesti ne pripada životinjama. Među životinjama ima jedna istaknuta vrsta čije razumijevanje nije ograničeno na čulnu percepciju i čija se volja ne ravna prema prirodnim instinktima, nego ta vrsta ima drugu perceptivnu moć koja se zove razum, tako da se čovjekova volja oblikuje upravo prema razumu. Drugim riječima, ono što čovjeka izdvaja jesu njegovi pogledi i težnje. Tako, ako se neko ograniči isključivo na čulne percepcije i ne okoristi se svojim intelektualnim moćima, i pokreti su mu u potpunosti određeni njegovim životinjskim instinktima, onda on, zapravo, nije ništa drugo do životinja, ili čak, po Kur'anu, on je još gori od zvijeri.

Islamska filozofija 1

Zbog toga, pravi čovjek jeste onaj ko koristi vlastiti razum u određivanju najvažnijih aspekata svoje sudbine i na temelju toga spoznaje, na općenit način, kako da živi, a zatim punom ozbiljnošću ide tim putem. Iz onoga što je ranije objašnjeno vidi se da najosnovniji problemi s kojima se suočava svjesno ljudsko biće, a koji igraju najvažniju ulogu u društvenim i individualnim ljudskim sudbinama, jesu upravo temeljni problemi svjetonazora – problemi čija konačna riješenja ovise o filozofskim nastojanjima.

Možemo zaključiti da bez okorištavanja onim što nam pribavi filozofija nije moguća ni individualna ni društvena sreća, niti je moguće postizanje stvarnog čovjekovog savršenstva.

Odgovor na neke sumnje

U pogledu ovih objašnjenja moguće je da neko iskaže određene sumnje. Najznačajnije od njih bit će navedene zajedno sa odgovorima.

Prvi prigovor: Ova objašnjenja mogu ustanoviti nužnost filozofije samo ako se svjetonazor ograniči na filozofski i ako se put rješavanja temeljnih problema svjetonazora ograniči na filozofiju, dok postoje i drugi svjetonazori, kao što su naučni, vjerski i mistički ('irfānī) svjetonazor.

Odgovor: Kao što je više puta objašnjeno, rješavanje ove vrste problemā je van dometa empirijskih nauka, te stoga takvog nečeg kao što je "naučni svjetonazor" (u njegovom pravom značenju) zaista i nema. Međutim što se tiče vjerskog svjetonazora, on može biti od koristi jedino onda kada znamo šta je to stvarna vjera. A ovo se temelji na znanju o Poslaniku i Onome Ko ga je poslao, odnosno Uzvišenog Boga, a očito je da se na temelju sadržaja objave ne može dokazati onaj ko ju je poslao ni onaj ko je primio. Naprimjer, ne može se reći samo zato što Kur'an kaže da Bog postoji da je Njegovo postojanje dokazano. Što se tiče mističkog svjetonazora, on je, kao što je spomenuto u poglavlju o odnosu između filozofije i gnoze ('irfān), ovisan o prethodnom znanju o Uzvišenom Bogu i prethodnom znanju o ispravnoj stazi duhovnog putovanja, što se mora ustanoviti na temelju filozofskih načela. Stoga, svi putevi vode ka filozofiji.

Drugi prigovor: Da bi nečija nastojanja da riješi probleme svjetonazora i filozofije bila isplativa, on bi trebao biti optimističan u pogledu izvođenja zaključka u vezi sa svojim nastojanjima. Ali, uzimajući u obzir dubinu i širinu ovih problema, on ne može gajiti velike nade u uspjeh. Zbog toga, umjesto traćenja života na putu čija je sudbina neizvjesna, bilo bi mu bolje da istraži one probleme za koje ima više nade da bi se mogli riješiti.

Odgovor: Prvo, nada u rješavanje ovih problema nije ništa manja od nade u dokučivanje kraja naučnih nastojanja da se otkriju naučne tajne i da se ovlada silama prirode. Drugo, vrijednost neke procjene ovisi o više od jednog činioca, tj. količine rizika, već se radije mora uzeti u obzir još jedan činilac – vrijednost rezultata, a ishod množenja ovih dvaju činilaca određuje vrijednost procjene. Ako uzmemo da je ovdje rezultat beskonačna i vječna ljudska sreća, bez obzira kako je mala mogućnost, vrijednost procjene je veća od vrijednosti mogućnosti uspjeha na neki drugi način, čiji je rezultat ograničen.

Treći prigovor: Kako neko može biti siguran u vrijednost filozofije kad su joj se mnogi učenjaci suprotstavili, a ima i hadisa koji u njoj nalaze nedostatke?

Odgovor: Suprotstavljanje filozofiji potiče od različitih ljudi sa različitim motivacijama. Suprotstavljanje svjesnih učenjaka i pravednih muslimana ustvari je značilo suprotstavljanje skupu aktualnih filozofskih ideja, od kojih neke, barem prema viđenju nekih protivnika, nisu bile saglasne islamskom učenju. Ako i ima nekih vjerodostojnih hadisa u kojima se u filozofiji pronalazi nedostatak, oni su u malopredašnjem značenju. Međutim ono što mi podrazumijevamo pod filozofskim nastojanjima jeste korištenje razuma da bi se riješili oni problemi koji su rješivi jedino racionalnim metodama. Nužnost ovakvog djelovanja naglašena je u nedvojbenim ajetima Časnoga Kur'ana i u plemenitim hadisima, a obilni primjeri ovih nastojanja mogu se uočiti u hadisima, pa čak i u tekstu Časnoga Kur'ana, a takvi su primjeri rasuđivanja o tevidu i proživljenju u Knjizi i sunnetu.

Četvrti prigovor: Ako se problemi (ispravnog) svjetonazora istražuju u Knjizi i sunnetu, kakvu onda potebu imamo za filozofskim knjigama i raspravama predloženim u njima – raspravama koje su obično prenesene od Grka?

Islamska filozofija 1

Odgovor: Prvo, predočavanje filozofskih rasprava u Knjizi i sunnetu ne mijenja njihovu filozofsku suštinu. Drugo, ne bi trebalo biti nikakve zapreke izvođenju ove skupine problema i njihovom uređivanju u obliku nauke, kao što je učinjeno sa fiqhom i usūlom, te drugim islamskim naukama. Činjenica da se osnove ovih rasprava nalaze u knjigama Grka i da su čak i preuzete, ne oduzima ništa od vrijednosti ovim problemima, što je istina i u slučaju aritmetike, medicine i astronomije. Treće, sumnje koje su istražene u Knjizi i sunnetu jesu one koje su bile aktuelne u onom dobu, a to nije dovoljno da se odgovori na prigovore ateističkih škola mišljenja sa kojima se suočavamo svaki dan. U skladu sa onim što je naglašeno u Časnom Kur'anu i u riječima vjerskih vođa, racionalna nastojanja moraju biti proširena dok ne budu dovoljna da se pripremi odbrana istinitih uvjerenja i odgovori na sve vrste prigovora koji su postavljeni.

Peti prigovor: Najbolji argument za neadekvatnost filozofije jesu razlike koje postoje među samim filozofima, a pažnja posvećena ovim razlikama rezultira gubljenjem povjerenja u tačnost njihovih metoda.

Odgovor: Razlike u pogledu teorijskih problema neizbježno su obilježje svake nauke. Učenjaci fiqha imaju razlike u mišljenjima o problemima te nauke, ali ovakve razlike nisu razlog za bezvrijednost fiqha kao nauke ili njegovih posebnih metoda. Isto tako ni postojanje razlika među mišljenjima dvaju matematičara o nekom matematičkom problemu nije razlog za bezvrijednost matematike. Pažnja posvećena ovim razlikama trebala bi biti jak motiv predanim misliocima da uvećaju svoja nastojanja i pregnuća, da istraju i ne odustaju dok ne dođu do još pouzdanijih rezultata.

Šesti prigovor: Postoje ljudi koji su načinili izvrsne studije u filozofskim naukama, ali imaju slabosti u ličnim i moralnim problemima, te u društvenim i političkim pitanjima. Pa kako onda filozofija može biti smatrana ključem pojedinačne i društvene sreće?

Odgovor: Naglašavanje značaja i nužnosti filozofije ne znači da je ona potpun uzrok i dovoljan uvjet posjedovanja ispravne ideologije i ponašanja u skladu s njom, već znači da je ona nužni uvjet dosezanja poželjne ideologije, odnosno slijeđenje Pravog puta ovisi o njegovom poznavanju, a njegovo poznavanje ovisi o posjedovanju ispravnog svjetonazora i rješavanju njegovih filozofskih problema. Ako neko načini ispravan prvi korak, ali se spotakne ili zastrani na drugom, nema razloga da se kaže da mu je i prvi korak bio pogrešan, već razlog spoticanja i zastranjenja treba tražiti u drugom koraku.

Drugi dio

EPISTEMOLOGIJA

jedanaesta lekcija

UVOD U EPISTEMOLOGIJU

Značaj epistemologije

Postoji niz temeljnih problema sa kojima se suočava čovjek kao svjesno biće čije djelovanje izvire iz njegove svijesti. Ako čovjek postane nemaran i lijen u svojim nastojanjima da pronade ispravne odgovore na ove probleme, on će otkriti da je zapravo prešao granicu koja razdvaja ljude i životinje. Ostajanje u sumnji i oklijevanju, uz nemogućnost zadovoljavanja svoje savjesti sklone traženju istine, čovjeku neće omogućiti da rastjera tjeskobe oko svojih mogućih odgovornosti. On će biti prepušten propadanju ili će se, kao što se ponekad dešava, pretvoriti u opasno stvorenje, pošto pogrešna i zastranjujuća riješenja, poput materijalizma i nihilizma, ne mogu osigurati psihološku ugodnost ili društveno blagostanje. Osnovni uzrok individualne i društvene izopačenosti treba tražiti u pogrešnim stavovima i mišljenjima. Upravo zato, nema drugog izbora do čvrstom i neumornom odvažnošću i odlučnošću tražiti odgovore na ove probleme. Ne trebamo se štedjeti dok ne uspostavimo valjanu osnovu naših vlastitih ljudskih života, te time pomognemo i drugima, i dok ne prepriječimo utjecaj neispravnih aktualnih misli i zastranjujućih učenja na društvo.

Sada kad je nužnost intelektualnog i filozofskog nastojanja postala očita i nije ostavljeno nimalo prostora sumnji, neizvjesnosti i oklijevanju, ostaje nam da načinimo prvi korak na obaveznom i neizbježnom putovanju na koje smo se odlučili suočavajući se sa sljedećim pitanjem: Može li ljudski razum riješiti spomenute probleme?

Ovo pitanje tvori nukleus oko kojeg su okupljeni svi problemi epistemologije. Dok ne riješimo probleme ove grane filozofije, nećemo moći riješiti ni probleme ontologije ni drugih grana filozofije. Dok se ne utvrdi vrijednost racionalne spoznaje, tvrdnje predstavljene u aktualnim rješenjima takvih problema bit će besmislene i neprihvatljive. Uvijek će preostajati pitanja koja se tiču toga kako razum može osigurati ispravno rješenje ovih problema.

Upravo su na ovom mjestu posrnule mnoge poznate ličnosti zapadne filozofije: Hume, Kant, Auguste Comte, te svi pozitivisti. Svojim neispravnim stavovima nakrivo su posadili kulturne temelje zapadnih društava, a njima su zaveli čak i znalce drugih nauka, posebno bihejvioriste među psiholozima. Nažalost, razbijajući rušilački talasi ovakvih učenja raširili su se i na ostale dijelove svijeta, te je osim uzvišenih vrhova i neosvojivih litica ostalih na čvrstim i postojanim tlima Božanske filozofije, sve ostalo, manje ili više, potpalo pod njihov utjecaj.

Zbog toga mi moramo nastojati načiniti siguran prvi korak, postavljajući temelje naše građevine filozofskih ideja čvrsto i snažno, dok uz Božiju pomoć ne budemo dostojni kročenja ka narednim stadijima i dok ne dođemo do željenog cilja.

Kratak pregled historije epistemologije

Iako epistemologija kao grana filozofije nema dugu historiju kao odvojena nauka, može se reći da je problem vrijednosti znanja, koji tvori njenu središnju osu, bio na neki način postavljen još od najranijih razdoblja filozofije. Možda je pažnja mislilaca prvi put pridana ovom problemu otkrićem pogrešaka i nedostataka u registrowanju izvanjskih događaja putem čulnih organa. Upravo je ovo ponukalo elejce da ne vjeruju čulnoj percepciji i da se još jače oslone na racionalno znanje. S druge strane, razlike među misliocima u pogledu racionalnih problema i kontradiktorni dokazi izneseni od strane svake skupine u dokazivanju i potkrepljivanju njihovih vlastitih ideja i stavova pružili su sofistima priliku da poreknu vrijednost racionalnog znanja. Oni su u tome otišli tako daleko da su sumnjali, pa čak i poricali vanjske zbilje. Nakon toga, problem znanja nije ozbiljno postavljen sve dok Aristotel nije sabrao načela logike kao

Islamska filozofija 1

mjerila ispravnog mišljenja i vrednovanja dokazā. Nakon dvadeset i nekoliko stoljeća ova načela su još uvijek korisna. Čak su i marksisti, nakon višegodišnje borbe protiv njih, napokon prihvatili ljudsku potrebu za dijelom ove logike.

Nakon stoljeća u kojima je cvjetala grčka filozofija, pojavile su se oscilacije u vrednovanju čulnog i racionalnog znanja. Još se u dva navrata Evropa suočila sa krizom skepticizma. Poslije razdoblja renesanse i razvoja empirijskih nauka, empirizam je počeo postepeno preovladavati. I danas je empirizam glavna škola mišljenja, iako se i među empiristima s vremena na vrijeme pojavljuju istaknuti racionalisti. Praktično prva epistemološka istraživanja proveo je Leibniz na evropskom kopnu, a u Engleskoj John Locke. Na ovaj način oblikovala se neovisna grana filozofije. Lockeova israživanja nastavili su njegovi nasljednici, Berkeley i Hume. Njihova preoblikovana empirijska filozofija je stekla slavu, a položaj čistih racionalista postepeno je oslabio do te mjere da je Kant, premda racionalista, potpao pod veoma jak utjecaj Humeovih ideja.

Kant je vrednovanje znanja i moći razuma proglasio jednom od najznačajnijih zadaća filozofije. Međutim on je vrijednost zaključaka teorijskog uma prihvatio samo u granicama empirijskih nauka, matematike i njima podređenih oblasti. Prvi udarac protiv metafizike došao je iz reda (evropskih) racionalista, iako je i ranije Hume, istaknuta ličnost među empiristima, započeo s jakim napadima na metafiziku, napade će kasnije u još jačem opsegu nastaviti pozitivisti. Na ovaj način precizan utjecaj epistemologije na druga polja filozofije i razlozi propasti zapadne filozofije izlaze na vidjelo.

Znanje u islamskoj filozofiji

Nasuprot oscilacijama i krizama koje su, posebno u oblasti epistemologije, nastajale u zapadnoj filozofiji, tako da ni nakon dvadeset pet stoljeća života ne samo da zapadna filozofija nije zadobila čvrst i snažan temelj, već se prije može reći da su njena osnova postala još nesigurnija, islamska filozofija je neprestano zadržavala svoju jačinu i postojanost, i nikad nije postala žrtvom nesigurnosti, preokreta i krize. Uprkos nekim protivnim strujama koje su povremeno postavljale izazov

islamskim filozofima, oni su zadržali svoje učenje da je razum osnova za rješavanje metafizičkih problema. Bez potcjenjivanja značaja čulnih iskustava ili poricanja značaja eksperimentalne metode u prirodnim naukama, oni su ustrajali na primjenjivanju racionalne metode na filozofskim problemima. Suočavanje sa neistomišljenicima i hrvanje sa kritikama, ne samo da nije činilo islamske filozofe slabim, štaviše, služilo je upravo jačanju i uvećavanju njihovih sposobnosti. Iz tog razloga stablo islamske filozofije je raslo i postajalo sve plodnije svakodnevno. Postalo je čak otporno i imuno na napade svojih neprijatelja. Ono je sada potpuno sposobno braniti svoje ispravne pozicije i poraziti svoje konkurente.

Trendovi koji su manje ili više bili suprotstavljeni filozofiji imali su dva glavna izvora. Jedan je od strane onih koji su smatrali da neki filozofski stavovi nisu u skladu sa doslovnim tumačenjem Kur'ana i tradicije (sunneta), te su se iz straha da propagiranje filozofije ne oslabi religijska uvjerenja među ljudima oni takvim stavovima suprotstavili. S druge strane, 'arifi (gnostici) su naglašavali značaj duhovnog putovanja i bojali su se da bi filozofske sklonosti mogle voditi zanemarivanju puta gnoze i slabljenju srčanog napretka. Zato su ignorirali filozofiju, tvrdeći da je noga racionalista drvena.¹

Treba uvidjeti da pravoj vjeri kao što je Islam nikada neće doći prijetnja od filozofskih misli. Uprkos svim nedostacima ili zastranjenjima koje oni (filozofi) mogu imati, filozofskim razvojem i dozrijevanjem te prolaskom kroz fazu neiskustva i naivnosti, zbilje Islama će preuzeti vođstvo i njihova istinitost će kroz filozofska naučavanja postajati sve očitija. Filozofija se pokazuje kao vrijedna i nezamjenjiva sluškinja Islama, kroz objašnjavanje njegovih uzvišenih učenja s jedne strane, i njegovu odbranu od izopačenih i neprijateljskih škola mišljenja s druge strane - kao što je to prije činila i činit će na još bolji način, ako Bog da.

Duhovno i gnostičko putovanje nipošto nije u sukobu sa Božanskom filozofijom, već mu takva filozofija pomaže i ono se okorištava njom. Mora se priznati da je u cijelosti ova vrsta sukoba bila korisna za spre-

---

¹ Prema sufijama, kao što je Mevlana Dželaludin Rumi (1207-1273), put racionalista je vještački poput puta onoga ko hoda sa štakama ili slijepca koji hoda sa štapom. (Mesnevia)

Islamska filozofija 1

čavanje jednostranosti i ekstremizma, kao i za utvrđivanje granica svake od njih.

Zbog jakog, postojanog i nepokolebljivog položaja razuma u islamskoj filozofiji, nije se javila potreba za detaljnim istraživanjem problema znanja kao nezavisne grane filozofije na metodičan i sistematičan način. Bilo je tek nekoliko razbacanih tema o znanju u različitim poglavljima logike i filozofije, npr. u jednom poglavlju koje se odnosi na učenja sofista, gdje se ukazuje na njihovu neispravnost, i u drugom poglavlju gdje su objašnjene podjele nauka i njihova načela. Čak ni problem umske egzistencije, što je jedna od bitnih tema za predočavanje problema spoznaje, nije unaprijeđena u nezavisnu temu do Ibn-Sīnāa. Čak ni nakon toga pitanje znanja nije bilo opsežno ispitano i istraženo.

Imajući u vidu sadašnje uvjete, danas, kada je zapadna misao skoro potpuno obuzela naše kulturno-vjesko okruženje, dovodeći u pitanje mnoge aksiome Božanske filozofije, filozofska pitanja se više ne mogu ograničavati na svoje ranije okvire - i rasprave se više ne mogu voditi na tradicionalni način - pošto taj način nije samo spriječio razvoj filozofije kroz međusobnu razmjenu sa drugim školama mišljenja, nego je i naše intelektualce koji se upoznaju i upoznavat će se sa zapadnom mišlju učinio pesimističnim u pogledu islamske filozofije, stvarajući time iluziju da je islamska filozofija izgubila svoju učinkovitost i da je nemoćna boriti se sa drugim filozofskim školama. Zato se iz dana u dan njihova sklonost stranim kulturama uvećava, uz strašne posljedice. Ovo stanje moglo se uočiti za vrijeme prijašnjeg (šahovog) režima na našim univerzitetima.

Da bismo otplatili naš dug Islamskoj revoluciji i svetoj krvi prolivenoj za nju i da bismo ispunili našu božansku odgovornost, trebamo umnožiti naša nastojanja da objasnimo temelje filozofije i da ih širimo na način da oni mogu odgovoriti na sumnje postavljene od strane izopačenih ateističkih škola mišljenja. Također trebamo podržati sadašnje potrebe za vjerom i učiniti je dostupnom mladim tragaocima za istinom i istraživačima, da bi se islamska filozofija mogla širiti i da bi islamska kultura mogla biti zaštićena od prodora stranih ideja.

Definicija epistemologije

Prije nego pristupimo definiranju epistemologije (per. *šenākh*t *šenāsī*), nužno je prokomentirati samu riječ *šenākh*t (poznavanje)¹. Ova riječ, ekvivalentna riječi *ma'rifat* u arapskom, ima različite upotrebe. Njeno najopćenitije značenje jeste znanje općenito, svjesnost i obavještenje. Ponekad se upotrebljava za partikularnu percepciju, a drugi put za prepoznavanje. Katkad se koristi i za nauku koja sa sigurnošću odgovara stvarnosti. Postoje i neke debate u filologiji i etimologiji o stranim sinonimima, što ovdje nema potrebe navoditi.

Znanje kao subjekt epistemologije kao nauke može se shvatiti da ima bilo koje od spomenutih značenja ili neko drugo. Ustvari, ono se temelji na dogovoru. Međutim pošto se cilj razmatranja problema spoznaje ne odnosi ni na jednu posebnu vrstu znanja, bolje je koristiti ovo općenito značenje koje odgovara znanju u općenitom smislu.

Pojam znanja je jedan od najjasnih i po sebi najočitijih pojmova, te ne samo da nema potrebu ni za kakvom definicijom, nego je njegova definicija nemoguća jer nema očitijih termina kojima bi se ono definiralo.

Fraze i iskazi koji se u filozofskim i logičkim knjigama koriste kao definicije znanja i nauke nisu autentične. Svrha njihovog navođenja je pobliže određivanje njegovih primjera u nekim pojedinačnim naukama ili poljima istraživanja, kao što logičari definiraju znanje kao “stjecanje slike nečega u umu”, a svrha ove definicije jeste pobliže određivanje njihovog namjeravanog primjera, a to je “stečeno znanje”. Drugi put definicija upućuje na gledište koje se tiče nekih problema ontologije (bitka) kod nekih filozofa koji znanje definiraju kao “prisustvo nečeg nematerijalnog u nečem drugom nematerijalnom”, ili “prisustvo neke stvari u nematerijalnom biću”. Svrha ovih definicija jeste da se navede njihov stav o nematerijalnoj prirodi znanja i znajućeg subjekta.

---

¹ Perzijska riječi koja se koristi za epistemologiju u ovom tekstu jeste *šenākh*t-*šenāsī*, a obje ove riječi izvedene su iz glagola *šenākh*tan, što znači “znati”, u značenju poznavati, kao što je u njemačkom *kennen*, nasuprot *wissen*. Danas se u Iranu više koristi termin *ma'rifat šināsī*.

Islamska filozofija 1

Ako hoćemo objasniti znanje, bolje je reći da je ono prisustvo same stvari, njene partikularne forme ili njenog općeg pojma u nematerijalnom egzistentu. Pored toga, trebamo reći da za znanje nije nužno da onaj koji ga posjeduje bude nešto drugo od objekta koji se zna. Moguće je, kao u slučaju svijesti o samom sebi, da ne bude razlike između onoga koji zna i objekta tog znanja. Ustvari, u takvim slučajevima jedinstvo je savršen primjer prisustva. Definicijom koju smo dali za riječ znanje, epistemologiju možemo definirati kao “nauku koja raspravlja o ljudskom znanju, o vrednovanju njegovih vrsta i o kriterijima njihove ispravnosti”.

Dvanaesta lekcija

OČITOST PRINCIPA EPISTEMOLOGIJE PO SEBI

Priroda ovisnosti filozofije o epistemologiji

Razumijevanjem pojma znanja šire, u smislu koji obuhvata svaku vrstu svijesti i percepcije, mogu se predstaviti mnoge teme epistemologije, od kojih neke formalno ne spadaju u nju, poput onih koje se tiču objave, inspiracije i vrsta mističkog otkrovenja i intuicije. Međutim jedan problem o kom se obično raspravlja u ovoj grani filozofije tiče se čula i razuma. Ipak, mi ovdje ne možemo raspravljati o svim pitanjima jer je naša glavna namjera objasniti vrijednost intelektualne percepcije te potvrditi istinitost filozofije i valjanost racionalnih metoda. Iz tog razloga, predočit ćemo samo one teme koje su korisne za metafiziku i teologiju te usput i za neke druge oblasti filozofije, poput filozofske psihologije i filozofske etike.

Sada se može postaviti pitanje: Koje su to temeljne premise koje podržavaju epistemologiju i na koji se način one mogu dokazati?

Odgovor glasi: epistemologija u svojim subjektima nema potrebu za posuđenim aksiomima, budući da njena pitanja mogu biti razjašnjena samo na po sebi očitim primarnim osnovama (badīhiyyāte awwaliyyah).

Moguće je da se ovdje postavi i drugo pitanje, koje glasi: Ako riješenja problema ontologije i drugih nauka, do kojih se stiže racionalnim metodama, ovise o tome da li razum ima ili nema sposobnost da riješi ova pitanja - zar to ne podrazumijeva da i prva filozofija (metafizika) ima potrebu za epistemologijom da bi osigurala temeljne aksiome filo-

Islamska filozofija 1

zofije, iako je rečeno da filozofija nema potrebu ni za jednom drugom naukom.

Na drugim mjestima naveli smo odgovor na ovo pitanje. Ovdje damo još precizniji odgovor. Prvo, premise koje su izravno potrebne metafizici zapravo jesu po sebi očiti sudovi i nemaju potrebu za dokazom, a objašnjenja ovih sudova u logici i epistemologiji uistinu su prije tumačeća i razjašnjavajuća nego argumentirajuća, odnosno ona su sredstvo usmjeravanja pažnje razuma ka istini koju on shvata bez potrebe za razlozima. Razlog zbog kojeg se raspravlja o ovoj vrsti suda u tim naukama jeste to što su se o njima pojavila kriva shvatanja, koja se pretvaraju u sumnje, kao u slučaju po sebi najočitiјeg suda o nemogućnosti kontradikcije (da npr. neko i bude i ne bude na istom mjestu). Neki su čak smatrali da ne samo da kontradikcija nije nemoguća, već da ona predstavlja osnovu sve stvarnosti.

Sumnje koje su se pojavile u vezi sa vrijednošću racionalnog znanja skrojene su iz istog materijala. Ove rasprave poduzete su upravo da bi se odgovorilo na ove sumnje i da bi se iz uma izbacila takva kriva shvatanja. Zaista, uvrštavanje ovih sudova u teme logike i epistemologije jeste znak pažnje i ljubaznosti prema onima koji su sumnjičavi. Ako neko nije prihvatio vrijednost racionalnog znanja, premda nesvjesno, kako se onda može raspravljati s njim na temelju racionalnog dokaza. Čak i argumenti izneseni u prilog takvih sumnji bili bi racionalne naravi (obratite pažnju na ovo).

Drugo, potreba filozofije za načelima logike i epistemologije označava primjenu znanja na znanje. Da objasnimo: Neko čiji um nije zatrovan sumnjom može doći do pouzdanog zaključka u vezi sa većinom pitanja, a da njegovo zaključivanje bude u skladu sa logičkim principima, bez potrebe da obrati pažnju na njih i bez dodatnog znanja - tj. potrebe da se njegovo zaključivanje podudara sa prvom formom silogizma i uvjetima koji vladaju u njemu - ili bez svjesnosti činjenice da postoji specifičan razum koji shvata ove premise i prihvata valjanost zaključaka koji iz njih slijede.

S druge strane, može se desiti da pojedinci, s ciljem opovrgavanja racionalizma ili metafizike primjenjuju zaključivanje, nesvjesni racionalnih metafizičkih premisa koje koriste, ili - da bi opovrgnuli pravila logike - oni svoje zaključivanje mogu temeljiti na samim pravilima logike. Isto tako, da bi čak pobili nepovredivost zakona o kontradikciji, oni mogu

pribjeći samom tom principu, nesvjesni njega. A ako bi im se reklo: “Ovo vaše zaključivanje je i tačno i netačno”, oni bi bili uznemireni i ovakvo rasuđivanje bi smatrali lakrdijom.

Prema tome, ovisnost filozofskog argumentiranja o principima logike ili principima epistemologije zapravo nije kao potreba koju (klasične) nauke imaju za principe svojih subjekata. To je prije sekundarna potreba koja uključuje ovisnost principa rečenih nauka o samima sebi. Znači postoji potreba za dodatnom potvrdom unutar same nauke, kao u slučaju po sebi očitih sudova o kojima je rečeno da ovise o nemogućnosti kontradikcije. Jasno je da ovisnost po sebi očitih sudova o ovom principu nije iste naravi kao ovisnost spekulativnih sudova o po sebi očitim sudovima. U suprotnom bi se razlika između po sebi očitih i spekulativnih sudova izgubila te bi najmanje jedan sud – po principu nemogućnosti kontradikcije – morao biti prihvaćen kao po sebi očit.

Mogućnost spoznaje

Svaka razuman čovjek uvjerenja je da zna nešto i da može znati nešto. Zato i ulaže trud da bi dobio informacije koje se tiču njegovih potreba ili interesa, a najbolji znak ove vrste truda jeste ono što su naučnici učinili otkrivajući različita polja nauka i filozofije. Stoga mogućnost i zbiljnost nauke nije nešto što bi ijedna razumna osoba, čije misli nisu pomućene sumnjom porijekla, odbacila ili čak imala rezerviranost. Ono što je otvoreno za raspravu i ispitivanje i o čemu je razložno imati neslaganja jeste prepoznavanje granice ljudskog znanja i određivanje sredstava za dosezanje određene vrste znanja, način razlikovanja ispravnog od neispravnog mišljenja i ovome slična pitanja.

Kao što je ukazano u prethodnim raspravama, u Evropi su se više puta pojavljivali opasni talasi skepticizma koji su progutali čak i velike mislioce. Historija filozofije pamti škole mišljenja – sofistam, skepticizam i agnosticizam – koje su u potpunosti poricale znanje. Najbolje objašnjenje potpunog poricanja znanja (ako je ova optužba ispravna) jeste to što su žrtve ovog stava bile pogađane teškim oblikom sumnjičavosti, stanjem koje na neke ljude štetno djeluje i u pogledu raznih drugih pitanja. Zapravo, ovo stanje moglo bi se smatrati jednom vrstom umne

Islamska filozofija 1

poremećenosti. Bilo kako bilo, bez zalaženja u historijsko istraživanje o postojanju ovakvih ljudi i bez ispitivanja motivacije koja leži iza ovakvih stavova ili istinitosti pripisivanja ovakvih stavova onima za koje se tvrdi da su ih imali, mi ih uzimamo kao stvari koje traže odgovor prikladan filozofskoj raspravi, ostavljajući da se pitanje historijskih činjenica utvrdi historijskim istraživanjem.

Pregled tvrdnji skeptika

Ono što je preneseno od iskaza sofista i skeptika može se tretirati dvojako: prvi se tiče onoga što su rekli o postojanju i bitku, a drugi onoga što su izrekli o nauci i znanju. Drugim riječima, njihovi iskazi imaju dva aspekta: jedan se odnosi na subjekt ontologije, a drugi na epistemologiju. Naprimjer, Gorgiji, jednom od najekstremnijih sofista, pripisuje se sljedeće zapažanje: “Ništa ne postoji. A i da nešto postoji, ono je nespoznatljivo. Čak i da ima znanja o bitku, ono ne bi moglo biti preneseno drugima.” Prvi dio ovoga zapažanja je o bitku i o tome se raspravlja u ontologiji. No drugi dio je bitan za našu sadašnju raspravu – epistemologiju, te ćemo, prirodno, o tome sada raspravljati, dok će prvi dio biti istražen u raspravama ontologije.

Prvo, moramo primijetiti sljedeće: Svi koji sumnjaju u sve, ne mogu sumnjati i u svoju vlastitu egzistenciju, u egzistenciju svoje sumnje, u svoje moći percepcije kao što su viđenje i slušanje, kao ni u egzistenciju umskih formi i svojih psiholoških stanja. Ako neko i iskaže sumnje u ovim slučajevima, on je ili bolestan i treba ga liječiti, ili laže i pokazuje zle namjere, pa ga treba ispraviti i prekoriti. Također, neko ko govori i raspravlja ili piše knjigu ne može sumnjati u postojanje nekog dijela te rasprave ili u postojanje papira ili olovke kojom piše. U krajnjem, moglo bi se reći da se (kod skeptika) opažaju sve stvari u sebi, ali da se sumnja u njihovu egzistenciju u vanjskom svijetu. Kao što izlazi na vidjelo iz iskaza Berkeleya i nekih drugih idealista, oni su prihvatili sve objekte percepcije kao puke forme unutar uma, ali su porekli njihovu vanjsku egzistenciju. Ipak, oni su prihvatili egzistenciju drugih ljudi koji imaju umove i percepcije. Ovaj stav nije potpuno poricanje znanja i egzisten-

cije, već poricanje materijalnih bića, a sumnja u njih u značenju je sumnje u neke objekte spoznaje.

Sada, ako neko tvrdi da sigurno znanje nije moguće, postavlja mu se pitanje da li on to zna, ili sumnja i u to. Ako odgovori da zna, onda je makar jedna sigurno poznata stvar priznata, a njegova tvrdnja time je narušena. Ako, pak, kaže da ne zna, to znači da odobrava mogućnost sigurnog znanja. Drugim riječima, njegov vlastiti govor pokazan je nepouzdanim. A ako neko kaže da sumnja u mogućnost posjedovanja znanja i postojanja konačnog znanja, bit će upitan da li on zna da ima takve sumnje ili ne. Ako odgovori da zna da ima takve sumnje, onda nije priznata samo mogućnost, već i zbiljnost znanja. Ako, pak, kaže da sumnja i u samu svoju sumnju, takav govor je produkt ili bolesti ili loše namjere, te ne zahtijeva teorijski odgovor.

U odgovoru onima koji zastupaju tezu o relativnosti sveg znanja, koji tvrde da nijedan sud nije ispravan apsolutno, univerzalno i vječno, može se postaviti pitanje da li je sama njihova tvrdnja ispravna apsolutno, univerzalno i vječno, ili je relativna, partikularna i privremena. Ako ona stoji uvijek, u svim slučajevima, bez ograničenja i uvjeta, onda je istinita. U tom slučaju makar je jedan apsolutan, univerzalan i vječan sud dokazan. Ako je i to znanje relativno, to znači da u nekim slučajevima nije ispravno, a i u slučajevima kada je neodrživo postoje neki sudovi koje su apsolutni, univerzalni i vječni.

Odbacivanje sumnji skeptika

Jedna od sumnji na koju se sofisti i skeptici oslanjaju i koju su izrekli u raznim formama jeste sljedeća: Neko nekad posredstvom čula postigne sigurnost u postojanje nečega, ali naknadno uvidi da je počinjena greška. Tako on spozna da čulna percepcija nije nužno pouzdana. Iz toga proizlazi da se pojavljuje vjerovatnoća da i druge njegove čulne percepcije mogu biti pogrešne, i da može doći dan u kom će greške u percepcijama postati očite. Isto tako, ponekad čovjek na racionalnim osnovama nalazi neko načelo pouzdanim, ali poslije spozna da je njegovo rasuđivanje bilo netačno i da je njegova sigurnost pretvorena u sumnju. Tako postaje poznato da ni intelektualno rasuđivanje nije nužno pouzdano. Na isti

Islamska filozofija 1

način mogućnost greške zahvata i druge intelektualne percepcije. Zaključak je da ni čula ni razum nisu pouzdani. Čovjeku preostaje samo sumnja.

Odgovor bi bio sljedeći:

1. Svrha ovog argumenta je da se dođe do zaključka o valjanosti skepticizma i do znanja o njegovoj istinitosti kroz rasuđivanje, a u najmanju ruku da se druga strana navede da prihvati njihovo gledište, odnosno oni očekuju da će druga strana dosegnuti znanje o valjanosti njihovih tvrdnji, a istovremeno tvrde da je dosezanje znanja potpuno nemoguće.
2. Otkrivanje grešaka u čulnim i umskim percepcijama podrazumijeva znanje da ove percepcije ne odgovaraju stvarnosti. Ovo nužno implicira da se prihvata postojanje znanja o greškama u percepciji.
3. Sljedeća implikacija je da znaju da postoji stvarnost sa kojom nije saglasna njihova pogrešna percepcija. U suprotnom, ne bi bilo pojma - greška u percepciji.
4. Još jedna implikacija je to što im mora biti poznato da su same njihove pogrešne percepcije i njihove umske forme oprečne stvarnosti.
5. Napokon, postojanje onoga ko je u zabludi te njegovih čula i razuma mora biti prihvaćeno.
6. Samo ovo rasuđivanje je racionalni argument (ma kako pogrešan) i oslanjanje na njega jeste smatranje razuma i njegovih percepcija pouzdanim.
7. Pored ovoga, ovdje se pretpostavlja i drugo znanje, a to je da pogrešne percepcije, budući da su pogrešne, ne mogu biti tačne. Dakle, argument skeptika sam po sebi implicira prihvatanje nekoliko primjera znanja. Kako onda neko može u potpunosti poricati mogućnost znanja ili sumnjati u njega?

Svi ovi odgovori opovrgavaju argument skeptika. Analizirajući ga i izlažući njegovu pogrešnost, valjanost i greške čulnih percepcija dokazujemo uz pomoć rasuđivanja. Međutim, kao što je ranije rečeno, nije tačno da otkriće greške u intelektualnim percepcijama zahvata i sve druge intelektualne percepcije jer mogućnost greške može se desiti samo

u spekulativnim, odnosno u percepcijama koje nisu po sebi očite. No, po sebi očiti sudovi razuma, koji su osnova filozofskih dokaza uopće ne dopuštaju mogućnost greške. Objašnjenje njihove nepogrešivosti bit će dato u devetnaestoj lekciji.

Trinaesta lekcija

DIOBE ZNANJA

U potrazi za kamenom temeljcem znanja

U prethodnoj lekciji spomenuto je da su neko znanje i neke percepcije potpuno neosporni. Usto, razlozi koje su naveli skeptici da bi opravdali svoja iskrivljena gledišta utemeljena na njihovom potpunom poricanju znanja utjelovljuju i zahtijevaju nekoliko primjera znanja. S druge strane, znamo da sve naše znanje i sva naša uvjerenja nisu tačna i podudarna sa stvarnošću, a osim toga, u mnogim slučajevima sami uočavamo neke neispravnosti. S obzirom na ove dvije stavke, nameće se pitanje razlika u mnoštvu ljudskih percepcija - od kojih su neke nepogrešive i neosporne, dok su druge pogrešive i sumnjive - te kako možemo uočavati tu razliku među njima. Poznato je da je Descartes pokušao ustanoviti čvrstu filozofiju da bi pobio skepticizam, a kao temelj svoje filozofije upotrijebio je neospornost same sumnje. Osim toga, egzistencija ega onoga koji sumnja i misli prirodna je posljedica koja se zasniva na tom temelju. On je jasnoću i razgovijetnost predstavio kao kriterij neospornosti, što je učinio mjerilom razlikovanja ispravnih od neispravnih ideja. On je također pokušao koristiti matematički pristup u filozofiji, i ustvari je pokušao uvesti novu logiku.

Trenutno nismo u poziciji da vrednujemo Descartesovu filozofiju ni da ispitamo do kog je stepena bio uspješan u zadaći koju je sebi postavio. Samo ćemo spomenuti da je uzimanje sumnje za početnu tačku u raspravi sa skepticima razborito, kao što se vidi u prethodnoj lekciji. Međutim ako bi neko smatrao da ništa nije sasvim očito i izvjesno te da čak i egzistencija onoga koji sumnja mora biti izvedena iz sumnje, to ne bi bilo

valjano. Egzistencija svjesnog i mislećeg ega barem je toliko jasna i neosporna koliko i egzistencija sumnje, koja je jedno od njegovih stanja.

Također, jasnoća i razgovijetnost ne mogu se smatrati glavnim kriterijem razlikovanja ispravnih i neispravnih ideja jer sam ovaj kriterij nije dovoljno jasan, razgovijetan i oslobođen dvosmislenosti, te nije ozbiljno i odlučno mjerilo, pa, prema tome, ne može otkriti tajnu nepogrešivosti određenih vrsta percepcije. Dakako, i o drugim stavovima Descartesa se da nadugo i naširoko raspravljati, no takvo istraživanje išlo bi izvan okvira naše trenutne studije.

Prva dioba nauke

Prva dioba znanja koju ćemo razmatrati jeste podjela na:

- znanje koje se posjeduje izravno iz biti (*dhāt*)¹ poznatog objekta, gdje se stvarna autentična egzistencija objekta spoznaje otkriva znajućem subjektu, odnosno onome koji percipira,
- te znanje u kojem onaj koji zna nije opazio niti se osvjedočio u vanjsku egzistenciju objekta znanja, već ga postaje svjestan posredovanjem nečega što ga predstavlja, a naziva se “formom” (*sūrat*) ili “umskim pojmom” (*mafhūm dhihnī*).

Prva vrsta znanja zove se “prisutno znanje” (*‘ilm hudūrī*), a druga “stečeno znanje” (*‘ilm husūlī*), tj. znanje koje se stječe pojmovnim predstavljanjem.

Dioba znanja na ove dvije vrste je razumna, i definitivna te se, u ovom pogledu, pored ovih dvaju vrsta ne može pretpostaviti nikakvo treće stanje, odnosno nema tog znanja koje nije jedna od ovih dviju vrsta. Ili između onoga ko zna i biti objekta koji se zna ima posrednik, čijim se posredstvom postigla svijest o objektu, i u tom slučaju znanje je “stečeno”, ili takav posrednik ne postoji, i u tom slučaju bit će “prisutno znanje”. Ipak, postojanje ovih dviju vrsta znanja u čovjeku traži objašnjenje.

---

¹ Pod biću (*dhāt*) misli se na samu stvar, zbilju stvari. Ovo treba razlikovati od štastva, odnosno kviditeta, koje je opisni odgovor na aristotelovsko pitanje: “Šta je to?”

Prisutno znanje

Znanje i svijest koju svako ima o sebi kao egzistentu koji opaža je znanje koje se ne može poreći. Čak ni sofisti koji su čovjeka smatrali mjerom svih stvari nisu poricali egzistenciju samog čovjeka ni znanje koje čovjek ima o sebi.

Naravno, ovo znači da sam čovjek, njegov ego, jeste onaj koji percipira, koji misli, koji je svjestan samoga sebe svojim unutarnjim osvjeđenjem (šuhūd), a ne posredstvom osjeta ili iskustva, niti pomoću formi ili umskih pojmova. Drugim riječima, on sam je to znanje, i u ovom znanju i svijesti nema mnoštva ni različitosti između znanja, onoga koji zna i onoga što se zna. Kao što je ranije spomenuto, jedinstvo onoga koji zna i onoga što se zna savršen je primjer prisustva poznatog objekta u onome ko zna. S druge strane, svijest čovjeka na osnovu boje, oblika i drugih svojstava tijela nije poput ovoga, nego je dobijena vidom, dodirrom i drugim čulima, te posredstvom umskih formi.

Unutar tijela postoje brojni unutrašnji organi kojih nismo svjesni, osim ako ih upoznamo posredstvom njihovih znakova i učinaka, ili ih postanemo svjesni izučavanjem anatomije, fiziologije i drugih bioloških nauka.

Nadalje, ovo znači da je takvo znanje jednostavno, nerasčlanjivo i ne može se analizirati, ono nije poput sudova: “Ja jesam”, ili: “Ja postojim”, koje se sastoje od nekoliko pojmova. Prema tome, značenje “znanja o sebi” jeste upravo ova intuitivna, jednostavna i izravna svijest o našim dušama. Ovo znanje i svijest jeste suštinska karakteristika “znanja o sebi”. Na primjerenom mjestu (u ovoj knjizi) dokazano je ovo – da je duša nematerijalna i da je svaka nematerijalna supstanca svjesna same sebe. Ova pitanja tiču se ontologije i filozofske psihologije, te, prema tome, ovdje nije pravo mjesto gdje bi se raspravljalo o njima.

Naša svijest o našim psihološkim stanjima, osjećajima i strastima predstavlja slučajevne izravne prisutnog znanja. Kada postanemo uplašeni, postajemo izravno svjesni svog psihološkog stanja, bez ikakvog posrednika, bez posredovanja bilo koje forme ili umskog pojma. Kada osjećamo ljubav prema nekome ili nečemu, ovu težnju pronalazimo unutar sebe direktno. Kada odlučimo nešto uraditi, svjesni smo svoje odluke i volje. Bojati se nečega, voljeti nešto ili odlučiti nešto uraditi -

besmisleno je bez svijesti o strahu, ljubavi ili volji. Iz istog razloga, postojanje naših sumnji ili pretpostavki je neporecivo. Niko ne može tvrditi da nije svjestan svoje sumnje i da sumnja u postojanje svoje sumnje!

Još jedan primjer prisutnog znanja jeste znanje koje čovjek ima o svojoj moći percepcije i motoričkim moćima. Svijest koju čovjek ima o svojoj moći mišljenja i zamišljanja ili o svojim motoričkim moćima jeste prisutno znanje i izravna je. Ovo se ne zna posredstvom formi ili umskih pojmova. Iz tog razloga čovjek nikad ne čini grešku pri njihovom korištenju. Naprimjer, on nikad ne koristi moć percepcije umjesto motoričkih moći, niti koristi moć kretanja mjesto mišljenja o nečemu. Među stvarima koje su poznate po prisustvu jesu i same forme i umski pojmovi, koji nam nisu poznati posredstvom drugih formi ili umskih pojmova. Da je za znanje o bilo čemu nužno da se dobija pomoću formi ili umskih pojmova, čovjek bi morao znati svaku umsku formu posredstvom neke druge forme, a znanje te druge nekom trećom... Na taj način, za sve što znate morali biste znati bezbroj drugih stvari i posjedovati bezbroj drugih umskih formi.

Ovdje se može postaviti sljedeće pitanje: Ako je prisutno znanje stvar po sebi poznata, onda postaje nužno da umske forme budu i prisutno i stečeno znanje, budući da će ove forme s jednog aspekta biti poznate po prisustvu pa će tada biti prisutno znanje, a s drugog aspekta pretpostavlja se da su one primjeri stečenog znanja o izvanjskim stvarima. Kako je onda moguće da jedno znanje bude i prisutno i stečeno?

Odgovor je da umske forme (slike) imaju svojstvo odražavanja vanjskih formi i predstavljanja izvanjskih stvari. Sve dok su one sredstva za poznavanje izvanjskih stvari, smatraju se stečenim znanjem. S obzirom na činjenicu da su umske forme prisutne u osobi i ona ih je izravno svjesna, one se svrstavaju u prisutno znanje. Ova dva aspekta međusobno su različita: aspekt njihovog bivanja prisutnim jeste izravna svijest osobe o njima, a aspekt njihove stečenosti jeste njihovo predstavljanje izvanjskih stvari.

Da bismo ovo dodatno objasnili, poslužiti ćemo se analogijom ogledala. Ogledalo možemo posmatrati na dva različita načina. Jedan je način onoga ko želi kupiti ogledalo, pa ga zagleda sa obiju strana kako bi uvidio da nije slomljeno i oštećeno. Drugi je način onoga ko ga koristi,

Islamska filozofija 1

kao kada gledamo u ogledalo da vidimo svoje lice. Iako gledamo u ogledalo, naša pažnja je usmjerena na naše vlastito lice, a ne na njega.

Sopstvo također može neovisno posmatrati umske slike, i u tom slučaju kažemo da su one percipirane prisutnim znanjem. Umske slike mogu biti i sredstvo pomoću kojeg mogu biti upoznate vanjske stvari ili osobe, i u ovakvom slučaju kažemo da se radi o stečenom znanju. Treba zapaziti da svrha ovog objašnjenja nije privremeno razdvajanje ovih dvaju znanja, već razlikovanje dvaju njihovih aspekata, a da iz toga nužno ne proizađe zaključak kako umska slika spoljnih objekata nije spoznatljiva sopstvu niti da sopstvu tada manjka aspekt prisutnog znanja.

Razlog nepogrešivosti prisutnog znanja

Obraćanjem pažnje na objašnjenja data o prisutnom i stečenom znanju te razlici među njima, postaje jasno zašto znanje o sopstvu i znanje o stanjima sopstva, a isto tako i drugi slučajevi prisutnog znanja, jesu u osnovi nepogrešivi – jer je u ovim slučajevima uočena sama stvarnost. Nasuprot ovome, u slučajevima stečenog znanja, forme i umske predstave igraju posredničku ulogu i moguće je da ne bude potpune podudarnosti sa izvanjskim stvarima i osobama.

Drugim riječima, greška u percepciji zamisliva je onda kada između onoga ko percipira i percipiranog entiteta postoji posrednik - znanje je tada ostvareno pomoću tog posrednika. U takvom slučaju javlja se pitanje da li forma ili pojam koji posreduje između onoga ko percipira i percipiranog objekta predstavlja percipirani objekt vjerno, te da li mu u potpunosti odgovara ili ne. Sigurnost u valjanost percepcije neće se potići osim ako se dokaže da ova forma ili ovaj pojam tačno odgovaraju percipiranom objektu. Međutim u slučaju da su percipirana stvar ili osoba prisutni pred onim ko percipira, bez ikakvog posrednika njegovoj vlastitoj egzistenciji, ili su sjedinjeni s njom, u tom slučaju ne može se pretpostaviti nikakva greška i ne može se postaviti pitanje da li znanje odgovara onome što se zna ili ne, jer u ovom slučaju znanje jeste upravo ono što se zna.

Dakle, značenje istine i greške u percepciji sada je postalo jasno. Istinita je ona percepcija koja odgovara stvarnosti i u potpunosti je objelodanjuje, a greška je uvjerenje koje se ne podudara sa stvarnošću.

Istovremenost stečenog i prisutnog znanja

Ovdje ćemo spomenuti jednu značajnu stavku. Naime, um uvijek uslika ono što se nalazi pred njim poput kakve automatske mašine. Iz tih slika on dobija posebne forme i predstave koje zatim analizira i interpretira. Naprimjer, kada neko postane uplašen, njegov um uslika to stanje straha i može ga se sjetiti nakon što ono prođe. Osim toga, um shvata univerzalni pojam straha i pripajanjem tome drugih pojmova projicira ga kao sud tipa: “Ja se bojim”, “Imam strah”, ili: “Strah postoji u meni.” Um na temelju svog ranijeg znanja čudesnom hitrinom interpretira pojavu ovog psihološkog stanja i prepoznaje njen uzrok.

Čitav ovaj umski proces, koji je vrlo brzo okončan, različit je od stanja straha i prisutnog znanja o njemu. Ipak, njegova istovremenost sa prisutnim znanjem često je izvor greške. Neko misli da pošto strah uviđa prisutnim znanjem, da i njegov uzrok upoznaje prisutnim znanjem, no ono što je shvaćeno prisutnim znanjem jeste jednostavno, bez ikakve forme ili pojma i lišeno je svake interpretacije, te zato ne ostavlja mogućnost greške. Nasuprot njemu, istovremena interpretacija toga pripada stečenim percepcijama koje po sebi ne daju garanciju istinitosti i podudarnosti sa stvarnošću. Ovim objašnjenjem postaje jasno kako i zašto nastaju greške u nekim slučajevima stečenog znanja. Naprimjer, neka osoba osjeća da je gladna i misli da joj treba hrane, no to je lažni apetit i njoj zapravo nije potreban obrok. Razlog leži u tome što je ono što je dobijeno iz nepogrešivog prisutnog znanja stvorilo specifični osjećaj - koji udružen sa umskom interpretacijom utemeljenom na usporedbi sa ranijim takvim osjećajima - dolazi do zaključka da je uzrok gladi potreba za hranom. Ova usporedba ipak je pogrešna i zbog nje nastaje greška u određivanju uzroka u umskoj interpretaciji. Greške koje nastaju u mističkim otkrovenjima iste su prirode. Stoga je nužno biti potpuno precizan u određivanju prisutnog znanja i nužno je razlikovati ga od njemu pridruženih umskih interpretacija, da se ne bi kao rezultat te zabune otišlo u zabludu.

Gradacija prisutnog znanja

Još jedna spomena vrijedna stvar jeste to da svi slučajevi prisutnog znanja nisu jednaki po intenzitetu. Ponekad je prisutno znanje dovoljno jako i intenzivno da ga je čovjek svjestan, dok je drugi put tako slabo i mutno da ga je čovjek samo polusvjestan ili čak uopće nije svjestan.

Nekad je razlika u razinama prisutnog znanja uzrokovana razlikom u razinama egzistencije percipirajućih subjekata. Drugim riječima, u mjeri u kojoj je sopstvo slabo u pogledu stepena egzistencije, i njegovo prisutno znanje bit će slabo i mutno.

S druge strane, što je stepen njegove egzistencije savršeniji, njegovo prisutno znanje bit će savršenije i svjesnije. Ovo objašnjenje ovisi o objašnjenju gradacije egzistencije i stepena čovjekovog savršenstva, što će biti dokazano u drugoj oblasti filozofije. Ovdje, tek, možemo na temelju ovih dvaju načela prihvatiti da je moguće da prisutno znanje bude jako ili slabo.

Prisutno znanje pri raznim psihološkim stanjima također može imati različite oblike jačine i slabosti. Naprimjer, kada neka bolesna osoba koja osjeća bol i opaža ga prisutnim znanjem vidi bliskog prijatelja i usmjeri pažnju na njega, više ne opaža taj bol. S druge strane, u trenucima samoće, a posebno u tami noći gdje nema ničega ka čemu bi usmjerio svoju pažnju, ona osjeća jači bol, a uzrok toga je jak intenzitet njegove pažnje.

Razlike u stepenima prisutnog znanja mogu utjecati na umske interpretacije povezane sa stepenima jačine ili slabosti. Primjera radi, iako čovjek najnižih razina ima prisutno znanje o sebi, može se desiti da zbog slabog intenziteta ovoga znanja on smatra da je odnos između njegovog sopstva i tijela odnos identičnosti, te da zaključi da je stvarnost sopstva upravo ovo materijalno tijelo ili pojave vezane za njega, no kada se postigne savršeniji stepen prisutnog znanja, kada se supstanca sopstva usavrši, takva greška više neće moći nastati.

Isto tako, dokazano je da čovjek ima prisutno znanje o svom Gospodaru, ali zbog niske razine egzistencije te zbog pažnje posvećene tijelu i materijalnome, ovo znanje postaje nesvjesno. Ipak, usavršavanjem

samoga sebe, smanjivanjem posvećenosti tijelu i materijalnim stvarima te jačanjem usmjerenosti srca ka Uzvišenom Bogu, isto ovo znanje dosegnut će stadij jasnoće i svjesnosti, i to će ići sve dok čovjek ne kaže: “Ima li ikakvog očitovanja (nečega) mimo Tebe?”¹

---

¹ Ove riječi obično se pripisuju Imamu Husejnu, a.s., i uvrštene su u standardna štampanja njegove Dove na dan 'Arefata, iako Muhammed Bāqir Madžlīsī (1037/1628-1110/1699) izražava sumnju u autentičnost ovoga dijela dove i smatra da je to djelo nekog sufijskog šejha.

Četrnaesta lekcija

STEČENO ZNANJE

Nužnost istraživanja stečenog znanja

Vidjeli smo da prisutno znanje (ilme huduri) označava pronalaženje same stvarnosti i da zato u njemu nema nikakve sumnje ni kolebanja. Međutim znamo da je opseg prisutnog znanja ograničen i ono samo po sebi ne može osigurati rješanje problemā epistemologije. Kad ne bi bilo načina da utvrdimo činjenice putem stečenog znanja, ne bismo mogli logički prihvatiti konačne teorije ni u jednoj nauci, a čak i po sebi očiti prvi principi izgubili bi izvjesnost i nužnost, te bi od njih ostali samo nazivi “po sebi očiti” i “nužni”. Otuda je nužno nastaviti naše nastojanje da vrednujemo stečeno znanje i dosegneмо kriterij njegove tačnosti. Radi toga ćemo istražiti različite vrste stečenog znanja.

Predodžba i potvrda

Logičari dijele znanje dvojako na:

- predodžbu (tasawwur),
- i potvrdu (tasdiq).

Zapravo, oni su opći pojam znanja ograničili na stečeno znanje, a s druge strane, proširili su ga tako da ono obuhvati i jednostavne predodžbe.

Doslovno značenje tasawwura jeste stvoriti sliku, predodžbu te steći neku formu, a u terminologiji logičara on označava jednostavnu umsku

pojavu koja ima svojstvo otkrivanja nečega izvan sebe, kao što je predodžba o planini Damavand i pojmu planine.

Doslovno značenje *tasdīq* je smatrati istinitim i priznati, a u terminologiji logičara i filozofa koristi se u dvama sličnim značenjima (i u ovom pogledu smatra se dvosmislenim):

- a) kao logička tvrdnja koja u jednostavnoj formi uključuje subjekt, predikat i sud o jedinstvu;
- b) sam sud koji je jednostavna stvar i pokazuje nečije uvjerenje u jedinstvo subjekta i predikata.

Neki moderni zapadni logičari smatraju da potvrda (*tasdīq*) znači prijenos misli sa jedne predodžbe na drugu, na temelju pravila o udruživanju predodžbi. Ipak, ova zamisao je netačna jer niti je potvrda nužna svugdje gdje ima udruživanja predodžbi niti je potrebno udruživanje predodžbi svugdje gdje ima potvrde. Potvrda ustvari počiva na sudu i upravo je ovo razlika između neke tvrdnje i nekih predodžbi, koje se nizaju jedna za drugom u umu i koje su dobijene bez ikakvog međusobnog odnosa.

Sastavni dijelovi tvrdnji

Znamo da je potvrda u smislu suda nešto jednostavno, ali se sudovi u smislu sastoje od nekoliko dijelova. O sastavnim dijelovima sudova izrečeno je nekoliko različitih stavova.

Pošto bi pregled svih ovih stavova zahtijevao preopširnu raspravu, a takav pregled pripada logici, mi ćemo ih se ovdje samo kratko dotaći. Neki kažu da se svaki predikativni sud (*qadiyya hamliyyah*) sastoji iz dvaju dijelova: subjekta i predikata. Drugi kao treći dio dodaju odnos ovih dvaju dijelova. Treći, opet, sud o pojavi odnosa ili odsustvu pojave odnosa smatraju četvrtim dijelom sudova.

Neki naučnici razlikuju afirmativne i negativne sudove i kažu da u slučaju negativnih sudova sud i ne postoji, već to prije smatraju slučajem negacije suda. Drugi poriču postojanje odnosa u jednostavnim egzistencijalnim sudovima (*halliyyah basītah*), tj. sudovima koje dokazuju postojanje subjekta u vanjskom svijetu, i u primarnim predikacijama, od-

Islamska filozofija 1

nosno sudovima u kojima su pojmovni sadržaj subjekta i predikata isti, kao u propoziciji: "Čovjek je razumna životinja." Ipak, bez sumnje, u logici sud ne može biti bez odnosa i bez presude, jer, kao što smo rekli, potvrda ovisi o presudi, a presuda o odnosu između dvaju dijelova sudova. Međutim moguće je, sa filozofske i ontološke tačke gledišta, da postoje razlike među sudovima.

Dioba predodžbi

Iz jednog ugla, predodžbe se mogu podijeliti na univerzalne i partikularne. Univerzalna predodžba je pojam koji može predstavljati brojne stvari ili osobe, kao što je pojam čovjek koji se primjenjuje na milione jedinki. Partikularna predodžba je umska predstava koja predstavlja samo jednog egzistenta, kao što je npr. Sokratova umska predstava.

Svaka predodžba, bila univerzalna ili partikularna, može imati dalju diobu, o čemu ćemo dati kratko objašnjenje.

Čulne predodžbe: U pitanju su jednostavne predodžbe u duši koje proizlaze iz učinaka odnosa čulnih organa i materijalne stvarnosti, kao što su npr. slike nekog prizora koji vidimo očima ili zvuci koje čujemo ušima. Opstanak ove vrste predodžbe ovisi o opstanku odnosa sa vanjskim svijetom. Nakon što se prekine njihov kontakt sa vanjskim svijetom, one nestaju u vrlo kratkom vremenskom periodu (npr. u jednoj desetinci sekunde).

Imaginarne predodžbe: Ovo su jednostavne specifične predodžbe u duši koje su naknadne posljedice čulnih predodžbi i veza sa vanjskim svijetom, ali njihov opstanak ne ovisi o vezama sa vanjskim svijetom. Primjer ovoga je umska slika pogleda na vrt koja ostaje u umu i nakon što se zatvore oči, a može biti nanovo oživljena godinama kasnije.

Maštovite predodžbe (wahn): Mnogi filozofi naveli su još jednu vrstu partikularne predodžbe koja se odnosi na partikularna značenja, a objašnjena je kroz primjer osjećaja mržnje koju neke životinje imaju prema nekim drugim – osjećaja koji ih tjera na bijeg. Neki filozofi proširili su ovaj termin tako da obuhvati partikularna značenja općenito, uključujući i čovjekove osjećaje ljubavi i mržnje.

Nesumnjivo, univerzalni pojmovi ljubavi i mržnje jesu vrsta univerzalnih predodžbi. Oni se ne mogu ubrajati u partikularne predodžbe.

Opazanje pojedinačnih ljubavi ili mržnji u onome ko opaža – u pitanju je ljubav koju neka osoba nalazi u sebi ili mržnja koju osjeća prema nekom drugom – zapravo je to prisutno znanje nastalo kao odraz kvaliteta duše, te ga ne možemo smatrati stečenim znanjem.

Osjećaj neprijateljstva koje gaji druga osoba, ustvari nije izravni osjećaj, već je usporedba sa posredovanim stanjem koje je čovjek pronašao unutar sebe i pripisao ga drugoj osobi. Sudovi o opažanjima životinja zahtijevaju drugu raspravu koju ovdje nemamo priliku nastaviti.

Ono što može biti prihvaćeno kao specifična predodžba, koja proizlazi iz stanja duše, i koja je pogodna da bude oživljena jeste predodžba slična imaginarnim predstavama u odnosu na čulne predodžbe. Takvo je sjećanje na određeni strah koji je nastao u nekom trenutku ili određenu ljubav koja je postojala u nekom trenutku. Nužno je napomenuti da se ponekad o predodžbama wahma govori kao o predodžbama koje ne odgovaraju nikakvoj stvarnosti a ponekad se opisuju kao mašte.

Univerzalne predodžbe

Vidjeli smo da se iz jednog ugla predodžbe mogu podijeliti na univerzalne i partikularne. Sve vrste predodžbi koje smo do sada razlagali bile su partikularne. Univerzalne predodžbe, koje se nazivaju “pojmovima razuma – mafhume akli” ili “inteligibilijama” jesu središte važnih filozofskih rasprava i od davnina su bile predmet rasprave.

Od antičkog doba postojali su stavovi po kojima univerzalnih pojmova u suštini i nema. Termini koji se koriste da se označe univerzalni pojmovi zapravo su dvosmisleni termini koji označuju različite stvari. Naprimjer, termin “čovjek” kojim se označavaju mnoge jedinice je kao neko vlastito ime koje nekoliko porodica koristi da nazove svoju djecu ili kao prezime koje se primjenjuje na sve članove neke porodice.

Zagovornici ove teorije poznati su kao nominalisti. Krajem srednjeg vijeka William od Ockhama priklonio se ovoj teoriji, a kasnije je

Islamska filozofija 1

prihvatio i Berkeley. U modernom dobu, pozitivisti i neke druge škole također se smatraju zagovornicima ovakvog stava.¹

Druga teorija, slična ovoj maločas navedenoj, jeste da su univerzalni pojmovi mutni neodređeni partikularni pojmovi, i to takvi da su neka obilježja partikularnih formi ispuštena kako bi oni mogli odgovarati i drugim stvarima ili osobama. Naprimjer, naša predodžba o određenoj osobi može se prilagoditi i njenom bratu brisanjem nekih njenih obilježja (brisanjem imena, ostavljanjem prezimena). Brisanjem još više obilježja može se prilagoditi još većem broju ljudi, a nastavljanjem ovim putem predodžba postaje sve općenitija i primjenjuje se na sve više i više ljudi, sve dok se, napokon, ne mogne primijeniti čak i na životinje, ili čak i biljke i minerale, kao što utvara viđena izdaleka zbog mutnoće može odgovarati predodžbi kamena, drveta, životinje ili čovjeka. Zato pri prvom pogledu sumnjamo da li se radi o čovjeku ili nečem drugom. Što se više približimo i što jasnije vidimo, granice vjerovatnoće postaju sve uže, dok na kraju ne ugledamo određenu osobu ili stvar.

I Hume je imao ovakvo uvjerenje o univerzalnim pojmovima, a i mnogi drugi su gajili ovakvo mišljenje o univerzalijama. S druge strane, neki antički filozofi poput Platona insistirali su na zbiljnosti univerzalnih pojmova i čak su smatrali da oni imaju neku vrstu vlastite stvarnosti izvan granica vremena i prostora. Znanje o univerzalijama upoređivano je sa vrstom posmatranja nematerijalnih entiteta i intelektualnih arhetipova (platonске ideje). Ova teorija interpretirana je na različite načine i mnoge druge teorije su nastale iz nje.² Tako su neki smatrali da je ljudska duša prije nego je stekla tijelo vidjela intelektualne istine u svijetu nematerijalnih entiteta, a nakon što ga je stekla, zaboravila ih je. Pomnijim gledanjem materijalnih jedinki duša se podsjeti na ove nematerijalne istine i poimanje univerzalija jeste upravo ovo prisjećanje. Drugi, koji ne prihvataju egzistenciju duše prije njenog pripajanja tijelu, čulnu percepciju shvataju kao sredstvo pripremanja samoga sopstva na posmatranje nematerijalnih entiteta.

---

¹ Zapravo, dok je nominalizam privukao neke pozitiviste i njihove učenike, zvanični stav takvih logičkih pozitivista, kakav je bio Rudolf Carnap, bio je da je cijela debata o postojanju univerzalija besmislena. Ova tvrdnja, kako se kasnije pokazalo, zasnivala se na neadekvatnoj teoriji značenja.

² Trebalo bi smatrati da je i fenomenologija Edmunda Husserla izvedena iz nje.

Posmatranje postignuto ovom moću jeste posmatranje izdaleka, a poimanje univerzalija je to isto posmatranje nematerijalnih stvarnosti izdaleka, za razliku od gnostičkih otkrovenja koja se postižu različitim vrstama pripreme a dobijaju su iz velike blizine. Neki islamski filozofi, poput Mulla Sadre i allame Tabatabajia prihvatili su ovu interpretaciju.

Najpoznatija teorija univerzalnih pojmova je da su oni posebna vrsta umskih pojmova shvaćenih univerzalno na posebnom stadiju (martabah) razuma. Zato je u jednoj od definicija razum nazvan moću poimanja univerzalnih umskih pojmova. Ova teorija pripisana je Aristotelu i prihvaćena je od strane većine islamskih filozofa.

Uočavajući da prva i druga teorija zapravo podrazumijevaju poricanje intelektualne percepcije, što je zbirna tačka za razaranje i uništavanje metafizike te njeno srozavanje na razinu filološke rasprave i lingvističke analize, nužno je dalje istraživati ovo pitanje kako bi se pronašlo čvrsto utemeljenje za naše naredne rasprave.

Studija univerzalnih pojmova

Kao što je ranije istaknuto, nominalisti su smatrali da općeniti termini sadrže neku vrstu dvosmislenosti ili nešto slično, kako bi mogli upućivati na brojne jedinke. Zbog toga, da bismo im dali konačan odgovor, nužno je objasniti višeznačnost (muštarak lafzī), gdje se za različite stvari koristi zajednički izraz, i zajednička značenja (muštarak ma'nawī).

Višeznačnost (muštarak lafzī) se javlja kada se jednoj riječi pripisuje nekoliko značenja ili kada se riječ koristi da označi različita značenja kroz višestruke konvencije¹, kao što se “kosa” koristi za vlasi, za strmi proplanak ili livadu, te za oruđe kojim se kosi trava. S druge strane, zajedničko značenje (mushtarak ma'nawī) javlja se kada neki izraz po jednoj konvenciji označava zajednički aspekt brojnih slučajeva i jednim

---

¹ Konvencija se ovdje koristi za društveni dogovor kojim se neka riječ primjenjuje na određenu vrstu objekta.

Islamska filozofija 1

značenjem odgovara svim tim slučajevima. Najznačajnije razlike između višeznačnosti i zajedničkih značenja jesu sljedeće.

1. Višeznačnost zahtijeva brojne početne konvencije, dok zajedničko značenje ne zahtijeva više od jedne konvencije.
2. Zajedničko značenje je tačno za potencijalno beskonačan broj jedinki ili primjera, dok je višeznačnost tačna samo za određen broj značenja.
3. Zajedničko značenje je jedno općenito značenje koje se razumijeva bez potrebe za upoređivanjem, a višeznačnost obuhvata nekoliko značenja čije određivanje zahtijeva određivanje i indikaciju (koji upućuju na značenje).

Sada ćemo, s obzirom na ove razlike, nastaviti našu raspravu o izrazima kao što su “čovjek”, “životinja” i sl., da vidimo da li svaki od ovih izraza može biti shvaćen kao da ima jedno značenje, bez potrebe za određujućom indikacijom, ili se kada ih neko čuje u umu pojavi nekoliko značenja i ako nema određujuće indikacije, ostajemo zbunjeni na koje je od njih govornik mislio. Nesumnjivo, imena Muhammed, Ali, Hasan i Husejn ne smatramo značenjima riječi “čovjek”. Zato, kada čujemo izraz čovjek, nismo u dvojbi o smislu izraza pa da pitamo koje od značenja ovdje ima taj izraz, već znamo da on ima samo jedno značenje zajedničko ovim jedinkama i drugim ljudima. Prema tome, ovaj izraz nije višeznačan.

Sada, da vidimo da li ovaj izraz ima ograničene pojedinačne primjere ili je tačan za bezbroj jedinki. Očito je da značenje ovog izraza ne prihvata nikakvo ograničenje u broju svojih pojedinačnih primjera i može se tačno primijeniti na bezbroj jedinki.

Napokon, mi vidimo da nijedan od ovih izraza nema bezbroj označujućih konvencija. Niko u svom umu ne može zamisliti bezbroj jedinki, navodeći bezbroj označujućih konvencija za jedan izraz. S druge strane, vidimo da mi sami možemo označiti jedan izraz na način da on odgovara beskonačnom broju jedinki. Prema tome, univerzalije ne zahtijevaju bezbroj označujućih konvencija. Dakle, univerzalni termini imaju zajedničko a ne višeznačno značenje.

Neko može prigovoriti da ovo objašnjenje nije dovoljno da bi se objasnila nemogućnost brojnih označujućih konvencija jer je moguće da

neko ko označava može u svom umu zamisliti jedan primjer (a ne bezbroj primjera) i označiti izraz za sve njemu slične jedinke.

Znamo da ova osoba mora zamisliti značenje riječi “svi”, riječi “pojedinač” i riječi “sličan”, da bi načinila takvu konvenciju. Stoga se pitanje vraća na to kako su ovi izrazi označeni. Kako oni mogu biti primijenjeni na bezbroj slučajeva? Nemamo drugog izbora do da tvrdimo da um ima sposobnost zamisliti pojmove koji se primjenjuju na neograničen broj slučajeva. Zato nije moguće da takvi pojmovi budu označeni odjedanput za bezbroj slučajeva jer to ni za jednog čovjeka nije izvodljivo.

Odgovor na sumnju

Da bi porekli zbiljnost univerzalnih pojmova, nominalisti su podigli sljedeću sumnju: Svaki pojam koji se javlja u umu je partikularan i poseban pojam koji se razlikuje od pojmova iste vrste koji se javljaju u drugim umovima. Čak i ako osoba zamisli isti pojam u nekom drugom vremenu, to će biti drugi pojam. Pa kako se onda može reći da se univerzalni pojmovi javljaju u umu sa svojstvom univerzalnosti i jedinstva?

Ova sumnja potiče iz brkanja predodžbe i egzistencije, ili, drugim riječima, principa logike i principa filozofije. Mi ne sumnjamo da je svaki pojam, dok god on postoji, partikularan. Filozofskim jezikom kazano: Egzistencija je jednaka partikularnosti. Kada se on ponovo zamisli, imat će drugu egzistenciju, ali njegova pojmovna univerzalnost i pojedinačnost nisu zbog njegove egzistencije, već zbog njegovog pojmovnog aspekta, tj. istog predstavljачkog aspekta u odnosu na različite ljude i primjere.

Drugim riječima, kada naši umovi gledaju neki pojam sa tačke gledišta njegove sredstvene i odražavajuće moći (a ne neovisno), i kada istražuje njegovu moć podudaranja u različitim primjerima, iz toga izvlače jedno univerzalno svojstvo. Nasuprot tome, kada se u umu razmatra njegova egzistencija, onda je on slučaj partikularnosti.

Pregled drugih stavova

Oni koji smatraju da je univerzalni pojam maglovita partikularna predodžba i da općeniti termini označavaju iste ove maglovite i mutne oblike, oni neće moći pronaći istinu o univerzalijama. Najbolji način da se razjasni njihova greška jeste skretanje pažnje na pojmove koji ili uopće nemaju stvarne primjere u vanjskom svijetu, kao što su “neegzistent” ili “nemoguć”, ili nemaju materijalne ili čulne primjere, kao pojmovi Bog, melek (anđeo), duša, ili koji su spojivi i sa materijalnim i sa nematerijalnim primjerima, poput pojmova uzroka i posljedice. Za ove pojmove ne može se reći da su maglovite partikularne forme. Također, u vezi sa pojmovima koji su tačni za suprotne stvari, npr. pojam boje koji se primjenjuje i na bijelo i na crno, ne može se reći da je bijela boja postala tako mutna da uzima apsolutnu formu boje te je istinita i za crnu, niti se može reći da je crna boja postala tako slaba i mutna da se može tačno primijeniti i na bijelu. I platonisti imaju ovakve teškoće jer većina univerzalnih pojmova, kao što su “neegzistent” i “nemoguć”, nemaju inteligibilnih arhetipova, pa zato oni ne mogu shvatiti da je percepcija univerzalija posmatranje takvih intelektualnih i nematerijalnih istina. Zbog toga je ispravno stajalište ono koje zastupa većina islamskih filozofa i racionalista – da čovjek posjeduje posebnu spoznajnu moć koja se zove razum, čija je funkcija razumijevanje univerzalnih umskih pojmova, imali oni čulne primjere ili ne.

Petnaesta lekcija

VRSTE UNIVERZALNIH POJMOVA

Vrste inteligibilija

Univerzalni pojmovi koji se koriste u racionalnim naukama¹ dijele se na:

- štastvene pojmove ili prve inteligibilije, poput pojmova čovjek i bjelina;
- filozofske pojmove ili sekundarne filozofske inteligibilije, kao što su pojam uzroka i pojam posljedice;
- te logičke pojmove ili sekundarne logičke inteligibilije, kakvi su pojmovi konverzija ('akse mustawī) i kontrapozicija ('akse naqīd).

Trebamo upamtiti da ima i drugih vrsta univerzalnih pojmova koji se koriste u etici i pravu, a kasnije ćemo spomenuti i njih.

Ova trodjelna dioba koju su uveli islamski filozofi ima mnogostranu upotrebu, sa kojom ćemo se upoznati u kasnijim raspravama. Nedostatak preciznosti u njihovom prepoznavanju i međusobnom razlikovanju uzrokuje zabune i mnoge poteškoće u filozofskim raspravama. Većina grešaka zapadnih filozofa je upravo zbog miješanja ovih pojmova, a primjeri tih grešaka mogu se naći kod Hegela i Kanta. Zbog toga je nužno dati neka objašnjenja o njima.

---

¹ Racionalne nauke ('ulūm 'aqlī), izvedene iz razuma, stoje nasuprot prenesenim, objavljenim ili, doslovno, pripovijednim naukama ('ulūm naqlī).

Islamska filozofija 1

Univerzalni pojmovi ili se mogu predicirati stvarnim (‘aynī) predmetima, i u tom slučaju stručnim riječnikom se kaže da oni imaju vanjsko opisivanje (ittisāfe khāridžī), kao pojam čovjek prediciran Hasanu, Husejnu i sl., pa se kaže: “Hasan je čovjek”, ili se ne mogu predicirati stvarnim predmetima već samo pojmovima i umskim formama, i u tom slučaju oni imaju umsko opisivanje (ittisāf-e dhihnī), kao pojmovi univerzalan i partikularan (u logici), od kojih je prvi atribut pojma čovjek, a drugi je atribut umske forme Hasana. Pojmovi druge skupine koji se primjenjuju samo na umske objekte zovu se logički pojmovi ili sekundarne logičke inteligibilije.

Pojmovi koji su predicirani vanjskim predmetima dijele se u dvije skupine:

1. Prvu skupinu čine oni pojmovi koje um automatski stječe iz pojedinačnih slučajeva. Drugim riječima, kada se jedna ili više pojedinačnih percepcija postigne vanjskim čulima ili unutarnjim intuicijama, um odmah stječe univerzalni pojam o njima, npr. univerzalni pojam bjeline, koji je stečen nakon što se vidio jedan ili nekoliko bijelih predmeta, ili univerzalni pojam straha, koji je stečen nakon pojave tog osjećaja jednom ili više puta. Ovakvi pojmovi se nazivaju štastveni pojmovi ili prve inteligibilije.
2. Postoji još jedna skupina pojmova čije izdvajanje zahtijeva umski napor i usporedbu jednih stvari sa drugima. Takvi su pojmovi uzroka i posljedice, koji su izdvojeni obraćanjem pažnje na svrsishodnu vezu nakon što se uporede dvije stvari, tako da postojanje jedne ovisi o drugoj. Naprimjer, kada uporedimo vatru sa toplotom koja dolazi iz nje, uočavamo ovisnost toplote o vatri. Um izdvaja pojam uzroka iz vatre i pojam posljedice iz toplote. Da nije bilo pažnje i usporedbe, ove vrste pojmova nikad ne bi bile dosegnute. Da je vatra viđena hiljade puta i da je, isto tako, toplota uočena hiljade puta, ali nije načinjena usporedba među njima i nije opažena pojava jednog iz drugog, pojmovi uzrok i posljedica ne bi nikad bili dosegnuti. Ova vrsta pojmova naziva se filozofskim pojmovima ili sekundarnim filozofskim inteligibilijama, a prema stručnim terminima dijele se na:
  - prve inteligibilije – izvanjsko pojavljivanje (‘arūd) i opisivanje (ittisāf),

- sekundarne filozofske inteligibilije - pojavljivanje je umsko, ali je opisivanje izvanjsko,
- i sekundarne logičke inteligibilije - pojavljivanje i opisivanje su umski.¹

Sporne su definicije i primjene izraza “umsko pojavljivanje” i “vanjsko pojavljivanje”, kao i označavanja “filozofskih pojmova” i “sekundarnih inteligibilija”. Mi ih uzimamo samo kao stručne termine zarad lakšeg shvatanja tematike.

Svojstva svih vrsta inteligibilija

1. Svojstvo logičkih pojmova je da se oni primjenjuju samo za umske predstave i forme te se, prema tome, sa malo pažnje u potpunosti prepoznaju. Svi osnovni pojmovi logike iz ove su skupine.
2. Svojstvo štastvenih pojmova je da oni opisuju štastva stvari i određuju granice njihovih egzistencija, te su poput praznih okvira za egzistente, pa se zbog toga mogu definirati kao pojmovni okviri. Ovi pojmovi koriste se u raznim stvarnim naukama.
3. Svojstvo filozofskih pojmova je da se oni ne stječu bez usporedbe i intelektualne analize. Kada se primijene na egzistente, oni opisuju vrste egzistenata (ne njihove štastvene granice), kao što je pojam uzroka koji odgovara vatri, ali nikad ne navodi njenu posebnu bit, nego opisuje vrstu odnosa koju on ima sa vatrom, a to je odnos imanjanja posljedice – odnos koji postoji i među ostalim stvarima. Nekad se ovo svojstvo tumači na način da filozofski pojmovi nemaju svog konkretnog objekta (mā bi ezāe ‘aynī) ili da je njihovo pojavljivanje umsko, iako je ovo tumačenje sporno i

---

¹ Oba pojma, ‘*arūd* i *ittisāf*, tiču se odnosa između pojma i objekta na koji se pojam primjenjuje. Bilo koji prijevod ovih termina nužno mora biti vještački, ali, radi lakšeg pamćenja, *arūd* će biti preveden kao pojavljivanje, a *ittisāf* kao opisivanje, ukazujući na to da se, u skladu sa autorovim objašnjenjem, *arūd* odnosi na način na koji se pojam predikata pojavljuje u onome ko ga primjenjuje na objekat, dok se *ittisāf* odnosi na svojstva objekta. (op.prev.)

Islamska filozofija 1

zahtijeva pravdanje i razjašnjenje. Svi čisti filozofski pojmovi su iz ove skupine.

4. Još jedno svojstvo filozofskih pojmova jeste da oni nemaju partikularnih pojmova ili predodžbi. Naprimjer, u našim umovima ne postoji partikularna forma uzročnosti i univerzalni pojam. Isti je slučaj i sa pojmom posljedice i drugim filozofskim pojmovima. S druge strane, svaki univerzalni pojam za koji postoji čulna, imaginarna ili instinktivna predodžba, tako da je razlika među njima jedino u univerzalnosti i partikularnosti, bit će štastveni a ne filozofski pojam. Treba zapaziti da suprotno pravilo ne vrijedi općenito za štastvene pojmove, odnosno svaki štastveni pojam nema čulnu, imaginarnu ili instinktivnu formu. Tako je pojam “duše” vrsni i štastveni pojam, a nema partikularnu umsku formu i njen primjer može biti uočen jedino prisutnim znanjem.

Dogovorni (i'tibārī) pojmovi

Termin i'tibārī (dogovorni) s kojim se često susrećemo u filozofskim raspravama koristi se u različitim značenjima i zaista je višeznačan. Treba dobro paziti da se razluče njegova značenja, kako se ne bi miješala i kako se ne bi činile greške.

U jednom smislu, sve sekundarne inteligibilije, bilo logičke ili filozofske, zovu se i'tibārī. Čak i pojam egzistencija ubraja se u i'tibārī pojmove. Ovaj termin mnogo je upotrebljavao Šejhul-Išrāq¹ i u raznim svojim knjigama on koristi “intelektualni i'tibārī” u ovom značenju.

Drugi smisao termina i'tibārī svojstven je pravnim i etičkim pojmovima, koji se jezikom današnjih učenjaka nazivaju “pojmovima vrijednosti”. Sljedeća upotreba termina je u smislu samo onih pojmova koji nemaju ni vanjskih ni umskih primjera i koji su izmišljeni uz pomoć imaginacije, a takav je pojam demona. Ovi pojmovi zovu se još i fantazijski. I'tibārī ima još jedno značenje – biti u suprotnosti sa počelnošću (asālat) – koje se koristi u raspravama o počelnosti

---

¹ Nadimak velikog islamskog filozofa Suhrawardija (op. prev.).

egzistencije (asālat wujūd) ili o počelnosti štastva (asālat māhuwiyāt), što će biti spomenuto u kasnijim raspravama.

Ovdje je prikladno objasniti i’tibārī u smislu vrijednosti, iako iscrpnu raspravu o ovom pitanju treba tražiti u filozofiji etike ili u filozofiji prava. Mi ćemo, kako i doliči, dati samo kratko objašnjenje.

Etički i pravni pojmovi

Svaka etička i pravna tema koju razmatramo sastoji se od pojmova tipa: “treba”, “ne treba”, “obavezno je”, “zabranjeno je”, i sličnih pojmova koji mogu biti predikativni sud. Isto tako, drugi pojmovi kao pravda i nepravda, pouzdanost i izdaja mogu biti subjektivni sud.

Kada razmotrimo ove pojmove, vidimo da oni nisu štastveni pojmovi jer nemaju vanjskih (‘aynī) primjera te se stoga i zovu i’tibārī. Naprimjer, pojmovi lopov ili otimač mogu biti svojstva ljudi, ali ne zato što pripadaju štastvu (kviditetu) osobe, nego zato što je osoba otela nečije vlasništvo. Kada promotrimo pojam vlasništva, uočiti ćemo da čak i ako se odnosi na zlato i srebro, to nije zato što su oni metali posebne vrste, nego otuda što ih ljudi žele i što mogu biti sredstvo ostvarivanja njihovih potreba. Iz drugog ugla, nečije stjecanje imetka znak je jednog drugog pojma – posjedovanja, koji također nema vanjski izraz. Tako pripisati (i’tibār) nekome naziv posjednik i pripisati zlato uz naziv posjedovanje ne mijenja suštinu osobe ni suštinu zlata. Da zaključimo, izrazi ove vrste imaju posebna obilježja o kojima se mora raspravljati iz nekoliko različitih uglova posmatranja.

Jedan od uglova posmatranja jeste lingvistički i književni, odnosno proučiti za koje je značenje termin prvobitno skovan i kako se značenje mijenjalo da bi se došlo do sadašnjeg. Je li primjena ovog značenja doslovna ili slikovita? Neko također može raspravljati i o propisujućim (preskriptivnim) i opisujućim (deskriptivnim) terminima te koje je značenje preskripcije i da li etički i pravni termini upućuju na preskripcije ili deskripcije. Rasprave ove vrste vezuju se za grane lingvistike i književnosti, a i učenjaci nauke o načelima islamske pravne nauke (usūl al-fiqh) također su načinili brojna istraživanja ovih pitanja.

Islamska filozofija 1

Sljedeći aspekt rasprava o ovim pojmovima odnosi se na načine opažanja ovih pojmova i mehanizme prenošenja uma sa jednog pojma na drugi, što mora biti ispitano u psihologiji uma.

Na kraju, posljednji aspekt rasprava o ovim pojmovima tiče se njihovih odnosa sa objektivnom stvarnošću i da li ih je um izmislio a da nemaju vezu sa vanjskom stvarnošću. Naprimjer, jesu li “treba”, “ne treba” i drugi pojmovi vrijednosti potpuno neovisni o drugim vrstama pojmova izumljenim posredstvom posebne umske moći, ili oni samo opisuju želje i težnje pojedinca ili društva, ili imaju vezu sa objektivnom stvarnošću i nekako su iz nje izdvojeni? Jesu li etički i pravni sudovi deskriptivni? Imaju li oni stvarnu vrijednost? Mogu li biti tačni ili pogrešni? Da li su oni propisujući pa da ispravnost i neispravnost budu besmislene za njih? U slučaju da im se zamisli stvarna vrijednost, koji bi bili kriteriji njihove istinitosti i neistinitosti? Na osnovu kojih se mjerila može prepoznati njihova tačnost i pogrešnost? Ovaj dio rasprave pripada epistemologiji i ovo je oblast u kojoj to mora biti razjašnjeno.

Ovdje ćemo dati kratko objašnjenje jednostavnih pojmova etike i prava, a u posljednjem dijelu rasprave o epistemologiji pozabavit ćemo se procjenom vrijednosti sudova, a istovremeno ćemo ukazati na razliku između etičkih i pravnih sudova.

“Treba” i “ne treba”

Riječi “treba” i “ne treba” koje se koriste u slučajevima naredbi i zabrana u nekim jezicima izražavaju se jednom česticom (kao u arapskom gdje slovo *lām* ukazuje na zapovijed, a riječ *lā* označava zabranu). U svakom jeziku o kom imamo podataka mogu se zamijeniti forme naredbe i zabrane. Tako: “Trebaš to reći”, zamjenjuje naredbu: “Reci to”, a: “Ne trebaš to reći”, zamjenjuje zabranu: “Nemoj to reći!” Međutim nekad su one u formi neovisnih pojmova koji imaju značenje naredbe i zabrane, kao kada koristimo deskriptivnu rečenicu: “Tvoja je obaveza da to kažeš”, umjesto propisujuće (preskriptivne): “Reci to!”

Ova retorička sredstva postoje u mnogim jezicima, ali se ne mogu smatrati ključem za rješavanje filozofskih problema. Pravni izrazi se ne

mogu definirati kao izrazi koji su propisujući (preskriptivni) jer, kao što je spomenuto, umjesto propisujućih iskaza mogu se koristiti deskriptivne rečenice.

Izraz “treba”, svejedno izrečen kao čestica ili kao nezavisna imenica, a također i istoznačni izrazi, kao “dužno”, “nužno”, koji se ponekad upotrebljavaju u sudovima koje nikako ne izražavaju vrijednosti, kao kada profesor u laboratoriji kaže studentu: “Trebaš pomiješati natrij sa hlorom da bi načinio so”, ili kada liječnik kaže pacijentu: “Trebaš uzimati ovaj lijek dok ne ozdraviš” – bez sumnje, značenje ovakvih izraza nije ništa drugo do prikaz odnosa između proizvođenja hemijske supstance i akcije i reakcije, ili uzroka i posljedice za vrijeme spajanja dvaju elemenata, odnosno prikaz odnosa između uzimanja lijeka i oporavljanja. Filozofskim riječnikom kazano, “treba” u ovim slučajevima izražava deduktivnu nužnost između razloga i njegovog učinka ili uzroka i posljedice, što znači da ako se specifičan događaj (uzrok) ne desi, ni njegov učinak (posljedica) neće nastati.

Kada se ovi izrazi koriste kao pravni ili etički termini, oni dobijaju aspekt vrednovanja. Ovdje su predočeni razni stavovi o njima, a jedan od njih je da je sadržaj ovakvih termina izražavanje individualnih ili društvenih želja i njihove djelatne poželjnosti. Ako su oni izrečeni u formi deskriptivne rečenice, imat će samo značenje poželjnosti.

Ispravan stav je da ovi termini ne ukazuju izravno na objekt želje, nego se vrijednost i objekt želje nekog čina razumijeva uvjetovanim nagovještajem. Osnovni smisao je izraz kauzalne veze koja postoji između čina i cilja etike ili prava. Naprimjer, kada pravnik kaže: “Zločinac mora biti kažnjen”, iako cilj ovog čina nije spomenut, ustvari on želi predočiti vezu između kazne i cilja ili jednog od ciljeva prava, a to je sigurnost društva.

Također, kada moralni odgajatelj kaže: “Zajam mora biti vraćen zajmodavcu”, on zbilja želi opisati odnos između ovog čina i cilja etike, kakav je konačno savršenstvo čovjeka ili vječna sreća. Iz istog razloga, ako upitamo pravnika: “Zašto zločinci trebaju biti kažnjeni”, odgovor će glasiti: “Zato što bi, ako oni ne bi bili kažnjeni, u društvu zavladao haos i anarhija.” Isto, ako bi upitali moralnog odgajatelja: “Zašto zajam treba biti vraćen zajmodavcu”, bio bi dat odgovor prikladan normama prihvaćenim u etičkoj filozofiji.

Islamska filozofija 1

Prema tome, pojam trebanja te moralne i pravne obaveznosti spada u sekundarne filozofske inteligibilije (nadosjetilne percepcije). Ako bi se mogla uključiti i druga značenja, ili ako bi ovi pojmovi mogli biti korišteni na drugi način, to bi onda bio slikoviti iskaz.

Pravni i etički subjekti

Kao što je spomenuto, druga skupina pojmova koristi se u pravnim i etičkim sudovima koje uključuju subjekte ovih sudova, kao što su pravda i nepravda, vlasništvo i brak. Sa tačke gledišta leksikografije i etimologije postoje rasprave o ovim pojmovima i promjenama u doslovnim i prenesenim značenjima, koje se odnose na književnost i lingvistiku. Ukratko, može se reći da je većina njih posuđena iz šastvenih i filozofskih pojmova i korištena u konvencionalnim značenjima u skladu sa praktičnim potrebama čovjeka u individualnim i društvenim kontekstima. Naprimjer, radi kontroliranja želja i utvrđivanja granica ponašanja općenito, određene su granice čije se kršenje naziva nepravdom i silništvom. Stanje suprotno ovome zove se pravda i poštenje, kao što se s obzirom na neophodnost ograničavanja čovjekovog raspolaganja imetkom stečenim na valjan način, ugovorna dominacija nad nekim dijelovima imetka smatra vlasništvom.

Sa epistemološke tačke gledišta spomena vrijedno je i pitanje da li se ovi pojmovi zasnivaju samo na željama skupina ili jedinki i nemaju li oni vezu sa objektivnom istinom neovisnom o težnjama društvenih skupina i jedinki. Prema tome, ili se ovi pojmovi ne mogu podvrgnuti intelektualnoj analizi, ili se može tražiti njihova osnova među objektivnim istinama i u vanjskoj stvarnosti te mogu biti analizirani i objašnjeni na temelju uzroka i posljedice.

U ovom kontekstu ispravno je sljedeće gledište. Ovi pojmovi, iako su konvencionalni i dogovorni u određenom smilu, nisu općenito bez veze sa vanjskom stvarnošću ni izvan dometa uzročnopsljedičnog zakona. Njihova valjanost temelji se na čovjekovim priznatim potrebama da ostvari sreću i savršenstvo. Ovo priznavanje je, kao i u nekim drugim slučajevima, nekad ispravno i odgovara stvarnosti, a nekad je pogrešno i suprotno stvarnosti. Može se desiti da neko uskladi zakonodavstvo sa

svojim vlastitim interesima i da ga čak silom nametne u društvu. Međutim čak ni tada se ne može smatrati da je to učinjeno kapriciozno i bez norme. Upravo iz tog razloga ova pitanja mogu biti kritički ispitana, te neke konvencije mogu biti potvrđene, a druge odbačene. Za svaku od njih mogu se pružiti razlozi i dokazi. Da je takvo zakonodavstvo bilo samo puki izraz ličnih težnji, kao što je stvar ukusa pojedinca pri izboru boje odjeće, nikad ne bi bilo vrijedno pohvale ili prijekora. Da je tako, odobravanje i neodobravanje imalo bi značenja kao i slaganje i neslaganje u ukusima.

Prema tome, vrijednost ovih pojmova, premda su ovisni o konvenciji i ugovoru, smatra se znakom objektivno istinitih odnosa između čovjekovih djela i učinaka tih djela. Ti odnosi moraju biti otkriveni u čovjekovom ponašanju. Zaista, ovi ugovorni i konvencionalni pojmovi temelje se na egzistencijalnim odnosima i stvarnoj dobrobiti.

Šesnaesta lekcija

EMPIRIZAM

Pozitivizam

U prethodnim lekcijama nakratko smo se dotakli vrsta predodžbi, a istovremeno smo naveli i suprotna mišljenja o njima. Ovdje ćemo detaljnije objasniti neka poznata spomena vrijedna stajališta koja se mogu pronaći u zapadnim izvorima.

Znamo da većina zapadnih mislilaca u osnovi poriče postojanje univerzalnih predodžbi, a, prirodno ne prihvata ni moć kojom se ove predodžbe percipiraju – moć razuma. U sadašnjem dobu pozitivisti nisu samo razvili isti ukus nego su otišli i korak dalje. Oni drže da je stvarana percepcija ograničena na čulnu percepciju, koja je dobijena kao posljedica kontakta čulnih organa sa materijalnim pojavama, i koja nakon prekida veze sa vanjskim svijetom ostaje u nekom slabijem vidu.

Oni vjeruju da čovjek oblikuje verbalne simbole za objekte percepcije koji su slični jedni drugima, i kada govori ili misli, da se prisjeća svih slučajeva iste vrste, ili ponavlja iste verbalne znake koje je izrekao za te slučajeve. Mišljenje je, zapravo vrsta umskog govora. Zbog toga, ono što filozofi nazivaju univerzalnim predodžbama ili inteligibilnim pojmovima, po njihovom viđenju, nije ništa drugo do iste te umske riječi. Jedino onda kada ove riječi izravno predstavljaju objekte čulne percepcije, kada njihovi primjeri mogu biti percipirani čulnim organima i kada mogu biti pokazani drugima, smatra se da one imaju značenje i da su dokazive; u protivnom se smatraju riječima bez značenja. Uistinu, oni prihvataju samo jedan dio štastvenih pojmova, a i njih samo kao umske riječi čija značenja su njihovi partikularni čulni

primjeri. Međutim oni ne prihvataju sekundarne (nadumne) inteligibilije, a posebno metafizičke pojmove, čak ni kao umske riječi koje imaju značenje. Na toj osnovi, oni metafizičke teme smatraju nenaučnim i potpuno besmislenim.

Oni iskustvo ograničavaju na čulno iskustvo, a na nutarnja iskustva koja se postižu prisutnim znanjem ne obraćaju pažnju. U najmanju ruku ona se smatraju nenaučnim jer je, prema njihovom stavu, pridjev naučan pripisiv slučajevima koji se mogu drugima dokazati putem čula.

Na taj način, pozitivisti raspravu o instinktima, motivima i drugim psihološkim pitanjima koja se opažaju unutrašnjim iskustvima smatraju nenaučnom. Samo se vanjsko ponašanje smatra subjektom psihologije prikladnim za naučnu raspravu. Prema tome, oni psihologiju lišavaju njenog sadržaja.

Prema ovoj filozofiji, koja se može zvati empirizmom ili ekstremnim empirizmom, nema mjesta za naučnu raspravu i naučno istraživanje o metafizičkim temama koji bi mogli dovesti do pouzdanosti. Oni sve filozofske teme smatraju besmislenim i bezvrijednim. Filozofija se možda nikad nije suočila sa tako lukavim neprijateljem. Zato bi bilo bolje da do kraja raspravimo o ovome.

Kritika pozitivizma

Pozitivizam, koji je uistinu jedan od najlošijih tokova ljudske misli u cjelokupnoj historiji, ima mnogobrojne propuste, a u nastavku ćemo navesti najznačajnije:

1. Ovom tendencijom gube se najčvršći temelji znanja, odnosno prisutno znanje i očiti sudovi razuma ('aql). Zbog ovog gubitka nijedno intelektualno objašnjenje ispravnosti znanja i njegovog podudaranja sa stvarnošću ne može se predočiti. Pozitivisti su na drugi način pokušali definirati istinsko znanje. Istinom se smatra ono znanje koje prihvataju i drugi, a koje se može dokazati čulnim iskustvom. Očito, izmjena u terminologiji ne rješava problem vrijednosti znanja. Saglasnost i prihvatanje onih koji ne obraćaju

Islamska filozofija 1

pažnju na ovu poteškoću ne može mu prispojiti vrijednost i valjanost.

2. Pozitivisti se oslanjaju na čulnu percepciju koja je najnesigurnija i najnepouzdanija osnova znanja. Čulno znanje je više nego ijedna druga vrsta znanja izloženo greškama. Uočavajući činjenicu da se čulno znanje zapravo pojavljuje unutar čovjeka, oni su u potpunosti zatvorili put logičkoga dokazivanja vanjskog svijeta. Oni nemaju nikakvog načina da odgovore na sumnje idealista.
3. Poteškoće koje smo naveli za nominaliste također vrijede i za pozitiviste.
4. Tvrditi da su metafizički pojmovi besmisleni je apsurdno i očito neispravno, jer ako bi riječi koje upućuju na ove pojmove bile općenito lišene značenja, ne bi bilo razlike između njih i besmislica, a njihovo poricanje i prihvatanje bilo bi jednako. Naprimjer, reći da je vatra uzrok toplote nikad ne može biti jednako kao i reći suprotno ovome. Čak ako neko i poriče kauzalnost, on poriče sud čije pojmove shvata.
5. Prema pozitivistima, ni u kom slučaju naučni zakoni se ne mogu smatrati univerzalnim, konačnim i nužnim jer ova svojstva ne dozvoljavaju potvrđivanje pomoću čula. Za njih su prihvatljivi slučajevi ako, i samo ako, su dobijeni čulnim iskustvom (ne obraćajući pažnju na teškoće koje se pojavljuju zbog pogrešivosti čulne percepcije koja se primjenjuje na sve slučajeve te percepcije). O čemu se ne može dobiti čulno iskustvo, o tome se mora šutjeti i mora se uzdržati od potvrđivanja i poricanja toga.
6. Najznačajniji ćorsokak u koji su dovedeni pozitivisti jeste predmet matematike koji se objašnjava i rješava intelektualnim pojmovima, znači istim onim pojmovima koji su po njihovom mišljenju besmisleni, a ovo mišljenje je takva sramota da se nijedan mudar čovjek neće usuditi matematičke sudove smatrati besmislenim i nenaučnim. Zbog toga skupina novih pozitivista nije imala izbora već je morala prihvatiti vrstu umskog znanja za logičke pojmove, a njima je nastojala pripojiti matematičke pojmove. Ovo je primjer miješanja logičkih pojmova sa drugim pojmovima. Da bi se pokazala neispravnost njihovog stava dovoljno je ukazati na to da matematički pojmovi imaju primjere u vanjskom svijetu, ili,

stručnim riječnikom, njihovo opisivanje (ittisāf) je u vanjskom svijetu, a svojstvo logičkih pojmova je da oni odgovaraju samo umskim pojmovima.

Prednost osjeta ili razuma?

Među zapadnim učenjacima osim pozitivizma ima i drugih vidova empirizma, koji su umjereniji i imaju manje teškoća. Većina ih prihvata racionalnu percepciju, ali još uvijek vjeruju u neku vrstu prednosti osjetilne percepcije. Nasuprot njima, postoje i skupine koje vjeruju u prednost racionalnih percepcija.

Teme predočene pod naslovom “Prednost osjeta ili razuma?” dijele se u dvije skupine:

1. jedna skupina se odnosi na vrednovanje osjetilnog i razumskog znanja te prednost jednoga nad drugim i o njoj se mora raspravljati u lekciji o vrijednosti znanja;
2. dok druga skupina govori o njihovoj međusobnoj ovisnosti ili neovisnosti. Jesu li osjet i razum odvojeni i neovisni, ili je racionalna percepcija u cjelini povezana sa osjetom. Druga skupina tema može se ponovo podijeliti na dvije podskupine:
  - jedna se odnosi na predodžbe,
  - a druga na potvrde.

Prva tema o kojoj se ovdje raspravlja je prednost osjeta ili razuma s obzirom na predodžbe. Po našem mišljenju, nakon prihvatanja posebnog oblika pojmova, koji se zovu univerzalijama, i nakon prihvatanja posebne pojmovne moći koja se zove razum ('aql), samo se nameće sljedeće pitanje: “Da li je uloga razuma samo da promijeni oblik te da dematerijalizira i uopći čulne percepcije, ili on ima neovisnu percepciju tako da najviše što čulna percepcija može jeste služiti u nekim slučajevima kao uvjet za racionalnu percepciju?”

Oni koji vjeruju u prednost osjeta smatraju da razum nema druge uloge osim dematerijaliziranja, uopćavanja i mijenjanja oblika čulne percepcije. Drugim riječima, nema racionalne percepcije koja se ne nastavlja na čulnu percepciju. Protivno njima (zapadnim materijalistima), zapadni racionalisti vjeruju da razum ima neovisne percepcije koje nužno

Islamska filozofija 1

proizlaze iz njegove egzistencije, odnosno on je čovjeku prirodan. Razum ne zahtijeva nikakve prethodne percepcije da bi imao racionalne percepcije.

Međutim ispravan stav je da racionalne percepcije univerzalnih predodžbi uvijek dolaze poslije drugih, partikularnih i individualnih percepcija. Nekad je ta partikularna percepcija predodžba koja je rezultat osjeta, a nekad je prisutno znanje koje, zapravo, nije nijedna vrsta predodžbe. U svakom slučaju, uloga razuma nije da mijenja formu čulnih percepcija.

Druga rasprava je o prednosti osjeta ili razuma s obzirom na potvrde (tasdīqāt). Ovo mora biti razmotreno kao neovisna tema koja nije u funkciji prethodne teme jer otvara pitanje da li se nakon dobijanja jednostavnih racionalnih pojmova oni nastavljaju i naslanjaju na osjete ili su neovisni o njima. Da li su sudovi o jedinstvu između subjekta i predikata - u predikativnoj konstrukciji, u podudaranju ili suprotnosti prethodnika (antecedenta) i sljednika (konsekventa) kao i u kondicionalnoj konstrukciji - uvijek ovisni o čulnom iskustvu? Riječju, može li razum, nakon doseganja nužnih imaginacijskih pojmova, suditi neovisno, bez potrebe za pomoću čulnog iskustva? Zbog toga nije tačno da onaj ko vjeruje u prednost osjeta s obzirom na predodžbe neophodno ima isti stav i u pogledu potvrda. Sasvim je moguće da neko vjeruje u prednost osjeta u jednom, a u prednost razuma u drugom slučaju.

Oni što vjeruju u prednost osjeta u pogledu potvrda, a obično se nazivaju empiristima, smatraju da razum ne može donositi sudove bez pomoći čulnog iskustva. Oni, pak, što u pogledu potvrda vjeruju u prednost razuma, smatraju da razum ima određene sigurne percepcije koje je sam percipirao neovisno i bez potrebe za čulnim iskustvom.

Zapadni racionalisti ove percepcije obično smatraju prirodnim razumu. Oni vjeruju da je razum stvoren na način da ove sudove shvata automatski. Ipak, ispravan stav je da neovisne racionalne potvrde potiču ili iz prisutnog znanja ili su dobijene analizom predodžbenih pojmova i upoređivanjem njihovih međusobnih veza. Samo se širenjem značenja iskustva, tako da ono obuhvati prisutno znanje, unutarnje intuicije (šuhūde bātinī) i psihološka iskustva, može smatrati da sve intelektualne potvrde zahtijevaju iskustvo. U svakom slučaju, intelektualne potvrde ne zahtijevaju uvijek čulno iskustvo ili korištenje čulnih organa.

Zaključak je da ni mišljenja empirista ni racionalista, bilo u pogledu predodžbi ili potvrda, nisu u potpunosti ispravne. Ispravan stav u pogledu obaju slučajeva tiče se stanovite prednosti razuma. U slučaju predodžbi, to znači da racionalni pojmovi nisu isto što i promijenjene forme čulnih predodžbi, a u slučaju potvrda, to znači da razum ne zahtijeva čulno iskustvo da bi načinio vlastite specifične sudove.

Sedamnaesta lekcija

ULOGA RAZUMA I OSJETA U PREDODŽBAMA

Primarnost razuma ili osjeta u predodžbama

Kao što smo istakli, zapadni filozofi se s obzirom na objašnjenje pojavljivanja predodžbi mogu podijeliti u dvije skupine. Jedna skupina vjeruje da razum percipira niz pojmova bez potrebe za osjetom. Takvo je bilo Descartesovo uvjerenje u pogledu pojmova Bog i duša, od nematerijalnoga, i u pogledu dužine i oblika od materijalnih stvari. On ove vrste kvaliteta materijalā, koje nisu izravno osjetima percipirane, naziva “primarnim kvalitetama”. Nasuprot njima, kvalitete kao što su boja, miris i okus, koje se percipiraju osjetom, naziva “sekundarnim kvalitetama”. Na taj način on je vjerovao u neku vrstu prednosti razuma. Percepciju sekundarnih kvaliteta, koje su dobijene osjetom, on je smatrao pogrešivom i nepouzdanom. Time je dokazao još jednu vrstu prednosti razuma, koja se tiče rasprave o vrijednosti znanja.

Isto tako, Kant je niz pojmova nazvanih “apriornim” doveo u vezu sa umom. Između njih, pojmove vremena i prostora vezao je za stupnjeve osjeta, a dvanaest kategorija je vezao za stupanj shvatanja. Shvatanje ovih pojmova smatrao je suštinskim prirođenim kvalitetama uma.

Druga skupina vjeruje da je čovjekov um stvoren kao prazna ploča, bez ičega što je ugravirano na nju. Kontakt sa spoljnim egzistentima posredstvom čulnih organa uzrokuje pojavu slika i gravura u njemu. Tako nastaju različite percepcije. Prenosi se da je Epikur rekao: “Nema ničega u razumu a da nije prethodno bilo u osjetu.” Isti ovaj iskaz ponovio je i engleski empirist John Locke.

Tabela kategorija

	Sud	Kategorija	Primjer
Kvantitet	univerzalan	jedinstvo	Svi ljudi su smrtni.
	partikularan	mnoštvo	Neki ljudi su filozofi.
	pojedinačan	sveukupnost	Sokrat je bio mudrac
Kvalitet	afirmativan	realitet	Čovjek je smrtni.
	negativan	negacija	Duh nije smrtni.
	beskonačan	ograničenje	Duh je nematerijalan.
Relacija	kategorički	inherencije i subzistencije	Bog je pravedan.
	hipotetički	kauzaliteta i ovisnosti	Ako je Bog pravedan prema ljudima, On će ih nagraditi i kazniti.
	disjunktivni	zajedništva	Bizantija je bila najveća nacija drevne Evrope.
Modalitet	problematički	mogućnost-nemogućnost	Neke planete mogu imati živa bića.
	asertoran	postojanje-nepostojanje	Zemlja je okrugla.
	apodeiktički	nužnost-kontingencija	Bog je nužno pravedan.

Međutim njihovi iskazi o pojavljivanju racionalnih pojmova se razlikuju. Očito značenje nekih od njih je da čulne percepcije promijene oblik i pretvore se u racionalne pomoću razuma, isto kao što stolar reže komade drveta da bi ih pretvorio u razne oblike i napravio sto, stolicu, vrata ili prozor. Tako su racionalni pojmovi zapravo čulne forme čiji su oblici promijenjeni. Iskazi nekih drugih mogu se tumačiti da znače da čulne percepcije pripravljaaju pogodan teren za racionalne, iako ovdje nije rečeno da su čulne forme zapravo promijenjene u racionalne pojmove.

Islamska filozofija 1

Ranije smo spomenuli da ekstremni empiristi, kakvi su pozitivisti, poriču postojanje racionalnih pojmova i tumače ih kao forme umskih riječi.

Neki empiristi, poput Francuza Condillaca, ograničavaju iskustva koja uzrokuju pojavljivanje umskih pojmova na čulno iskustvo. Drugi, kao John Locke, šire ih na nutarnja iskustva. Među njima Berkeley ima veoma neobičan stav: on iskustva ograničava na nutarnja jer poriče postojanje matrijalnih stvari. Na tom osnovu, čulno iskustvo nije moguće.

Moramo dodati da većina empirista, posebno oni koji prihvataju unutarnja iskustva, ne svode područje znanja na materijalno i oni metafizička pitanja dokazuju razumom, iako prema učenju o primarnosti osjeta i potpunoj ovisnosti umskih koncepcija o čulnoj ovakvo uvjerenje nije baš izrazito logično. Poricanje metafizike također je bezrazložno. Zbog toga je Hume, uočivši ovaj problem, slučajeve koji ne mogu biti izravno iskustvom doživljeni smatrao neizvjesnim.

Očigledno je da bi opsežna i iscrpna kritika ovih dviju struja zahtijevala izdvojen i ozbiljan tekst, gdje bi se iskazi svih mislilaca mogli navesti i ispitati, no taj čin nije primjeren ovoj knjizi. Zbog toga će biti dovoljno nakratko kritizirati njihove temeljne ideje bez uzimanja pojedinačnih obilježja svake tvrdnje u obzir.

Kritika

1. Nije prihvatljivo pretpostaviti da razum od početka svog postojanja ima posebne pojmove i da je izmiješan sa njima, ili da ih on nakon nekog vremena shvata automatski i bez učinka nekog drugog činioaca. Savjest svakog svjesnog ljudskog bića poriče ovo, bilo da su pretpostavljeni pojmovi vezani za materijalno, apstraktno ili su u skladu sa objema sferama.
2. Ako pretpostavimo da je skupina pojmova nužna za prirodu i primordijalnu narav (fitret) razuma, ne može se dokazati da oni predstavljaju stvarnost. Najviše što se može reći jeste da priroda

razuma prihvata određeni subjekt, i vjerovatno bi razum, da je stvoren u drugoj formi, percipirao objekte na druge načine.

Da bi nadomjestio ovaj nedostatak, Descartes se čvrsto držao Božije mudrosti. On je rekao da bi Bog, da je ove pojmove položio u prirodu razuma suprotne zbilji i istini, nužno bio varalica. Ipak, jasno je da atributi Svemogućeg Boga i odsustvo prevare kod Njega moraju biti dokazani racionalnim putem. Međutim ako racionalne percepcije nisu ispravne, osnova ovog argumenta pada u vodu. Jamstvo njegove ispravnosti kroz ovaj argument je kružno.

3. Zamislite da su racionalni pojmovi nastali iz promjene unutar čulnih formi! Ovo bi zahtijevalo da forma, koja se mijenja i koja je pretvorena u racionalni pojam, ne zadrži tu svoju izvornu formu. Međutim pojavom univerzalnih pojmova u umu istovremeno uočavamo da čulne i imaginarne forme zadržavaju svoja pređašnja stanja. Štaviše, samo su materijalni egzistenti skloni promjeni, dok su perceptivne forme apstraktne, kao što će biti dokazano na prikladnome mjestu.
4. Većina racionalnih pojmova, kao što su uzrok i posljedica, uopće nema čulne ili imaginarne forme, pa se ne može reći da nastaju iz promjena u čulnim obličjima.
5. Zamislite da čulni oblici pripremaju podlogu i teren za racionalne pojmove, a da se sami ne mijenjaju u njih! Iako je ovo manje problematično i bliže istini (nego prethodna pretpostavka), a i prihvatljivo je u pogledu nekih štagstvenih pojmova, ipak nije ispravno ograničavati terene racionalnih pojmova na čulne percepcije. Naprimjer, ne može se reći da su filozofski pojmovi dobijeni iz dematerijaliziranja i uopćavanja čulnih percepcija jer, kao što je već ukazano, ne postoje nikakve čulne ili imaginarne percepcije jednake njima.

Istraživanje jednog problema

Da bi postala jasna uloga čula i razuma u predodžbama, kratko ćemo se osvrnuti na vrste pojmova i način na koji se oni pojavljuju. Kada pred

Islamska filozofija 1

prelijepim prizorom bašče otvorimo naše oči, šarolike boje cvijeća i lišća privlače našu pažnju. Različiti percepcijski oblici uslikaju se u našim mislima. A kada zatvorimo oči, više ne vidimo divne boje. To je ta čulna percepcija koja nestaje nakon prekida veze sa spoljnjim svijetom. Međutim u našim mislima možemo zamisliti isto ono cvijeće i prisjetiti se prelijepog prizora. Ovo je već imaginarna percepcija.

Pored čulnih i imaginarnih oblika koji predstavljaju određene stvari, mi također opažamo i niz univerzalnih pojmova koji ne opisuju konkretne stvari, a takvi su pojmovi zeleno, crveno, žuto, ljubičasto, plavo itd. Također ni pojam same boje, koji se može primijeniti na raznorazne boje, ne može se smatrati izbljedjelim mutnim oblikom jedne od njih.

Očigledno, da nismo vidjeli boju lišća drveća i druge predmete iste boje, ne bismo sebi mogli predočiti ni njihove imaginarne oblike ni racionalne pojmove o njima. Tako, slijepac ne može zamisliti boje, a onaj ko nema čulo mirisa nema pojam o raznim miomirisima. Zbog toga je rečeno: “Ko nema neko čulo, manjka mu i znanja”, tj. onaj ko nema neko čulo lišen je jedne vrste pojma i svjesnosti.

Bez sumnje, pojava ove vrste univerzalnog pojma ovisi o javljanju partikularnih percepcija, ali to ne znači da su čulne percepcije transformirane u racionalne, kao drvo u stolicu, materija u energiju, ili određena vrsta energije u neku drugu, jer, kao što smo rekli, ova vrsta transformacije zahtijeva da se početno stanje transformirane stvari ne zadrži, dok partikularne percepcije mogu ostati i nakon pojave racionalnih pojmova. Nadalje, transformacije su u suštini materijalne, a percepcije su potpuno apstraktne, kao što će biti kasnije dokazano, ako Bog da.

Prema tome, uloga čula u stvaranju ove vrste univerzalnog pojma je samo uloga osnove ili neophodnog preduvjeta. Postoji još jedna skupina pojmova koji nemaju odnos sa osjetilnim stvarima, već prije opisuju psihološka stanja – stanja koja se percipiraju prisutnim znanjem i nutarnjim iskustvom, kao što su pojmovi straha, ljubavi, mržnje, užitka i bola.

Nesumnjivo, da nismo imali unutarnja osjećanja, nikad ne bismo mogli percipirati njihove univerzalne pojmove. Dijete ne može razumjeti neke oblike užitka punoljetnih dok samo ne dosegne punoljetstvo, a prije punoljetstva nema posebnu predstavu o njima. Zbog toga ova skupina

pojmova također ima potrebu za prethodnim individualnim percepcijama, ali ne percepcijama koje su stečene uz pomoć čulnih organa. Dakle, čulno iskustvo nema ulogu u stjecanju ove skupine šastvenih pojmova.

S druge strane, imamo niz pojmova koji nemaju primjer u spolnjem svijetu, već samo u umu, poput pojma “univerzalno”, koji odgovara drugim umskim pojmovima i nema ništa izvan uma što se može nazvati “univerzalnim”, u značenju pojma koji se može primijeniti na brojne jedinke.

Jasno je da ova vrsta pojma nije dematerijaliziranjem i uopćavanjem dobijena iz čulnih percepcija, iako je neka vrsta umskog iskustva potrebna, odnosno, dok um ne usvoji niz racionalnih pojmova, mi ne možemo raspravljati da li se oni mogu primijeniti na brojne jedinke ili ne. Ovo je upravo umsko iskustvo na koje smo ukazali. Drugim riječima, čovjekov um ima moć da unutar sebe bude svjestan pojmova i da ih prepozna baš kao što to čini sa objektima iz spoljnog svijeta, te ima moć da iz njih izdvoji specifične pojmove. Primjeri ovih izdvojenih pojmova su isto što i primarni pojmovi. Ovo je razlog zbog kojeg se ove vrste pojmova, koji se koriste u logici, nazivaju “sekundarnim logičkim inteligibilijama”.

Napokon dolazimo do jednog drugog niza racionalnih pojmova, koji se koriste u filozofiji, iz kojih su formirani primarni po sebi očiti sudovi, te otuda ovi pojmovi imaju veliku važnost. U pogledu formiranja ovih pojmova predstavljena su različita mišljenja. Rasprava o tome uzela bi previše vremena, no u raspravi o ontologiji govorit ćemo o uvjetima formiranja svakog od ovih značajnih pojmova. Ovdje ćemo predočiti samo onoliko koliko je neophodno. Treba zapaziti da ovi pojmovi, budući da su primijenjeni na stvari iz vanjskog svijeta ili, stručnim riječnikom kazano, njihovo opisivanje (*ittisāf*) je vanjsko, jesu poput šastvenih pojmova, ali pošto ne opisuju specifična šastva i, stručnom terminologijom, njihovo pojavljivanje (*'arūd*) je umsko, oni su poput logičkih pojmova. Iz tog razloga oni se ponekad miješaju sa drugim dvjema skupinama pojmova. Upravo ovu grešku počinili su veliki mislioci, a posebno zapadni filozofi.

Već smo naučili da svoje duše i svoja psihološka stanja ili umske oblike i akcije duše, kao što su naše odluke, prepoznajemo prisutnim znanjem. Sada ćemo dodati da je čovjek u stanju uporediti svaki aspekt duše sa samom dušom - ne obraćajući pažnju na šastva nijednog od tih

Islamska filozofija 1

aspekata - ali obraćajući pažnju na njihove egzistencijalne relacije i uviđajući da duša može postojati bez ijednog od njih. Ipak, nijedan od njih ne može se pojaviti bez duše. S obzirom na ovu relaciju može se zaključiti da svaki aspekt duše zahtijeva postojanje duše, ali postojanje duše ne zahtijeva aspekte duše, nego je ona samodovoljna, nepotrebna i neovisna. Na ovoj osnovi um percipira pojam uzroka iz duše i pojam posljedice iz svakog od navedenih aspekata.

Očito, čulne percepcije ne igraju nikakvu ulogu u formiranju pojmova: potreba, neovisnost, samodovoljnost, uzrok i posljedica. Percipiranje ovih pojmova ne nastaje čulnom percepcijom njihovih slučajeva. Čak ni prisutno znanje i unutarnje iskustvo povezano sa svakim od njih nisu dovoljni za percipiranje pojmova vezanih za njih, već je radije neophodna usporedba među njima i mora se uzeti u obzir posebna relacija između njih, te iz tog razloga rečeno je da ovi pojmovi nemaju objektivne ekvivalentne, iako je njihovo opisivanje (ittisāf) vanjsko.

Da zaključimo, svaki racionalni pojam zahtijeva prethodnu individualnu percepciju, koja osigurava teren za percipiranje posebnog pojma. Ova percepcija je u nekim slučajevima čulna percepcija, a u drugim slučajevima je prisutno znanje i unutarnje iskustvo. Otuda je jedina uloga osjeta u formiranju univerzalnih pojmova pripremanje terena za jednu skupinu šastvenih pojmova. Razum je taj koji igra suštinsku ulogu u formiranju svih racionalnih pojmova.

Osamnaesta lekcija

ULOGA RAZUMA I OSJETA U POTVRDAMA

Neke naznake o potvrdama

Prije nego počnemo govoriti o ulozi čula i razuma u potvrdama (tasdīqāt), neophodno je o potvrdama i sudovima dati neke napomene, koje su vezane za logiku. Ovdje ćemo o njima raspravljati ukratko i do mjere do koje je neophodno.

1. Kao što je spomenuto u definiciji predodžbe, svaka predodžba (tasawur) nema ništa više do sposobnost pokazivanja nečega što je izvan nje - odnosno zamišljanje neke posebne stvari ili univerzalnog pojma ne znači da se ono što tome odgovara uistinu dešava. Ova sposobnost realnog prikazivanja postaje aktualna kada se uobičajeni stavovi i potvrde, koji se sastoje od suda i predstavljaju uvjerenje u njegov sadržaj. Naprimjer, pojam čovjeka sam po sebi ne povlači pojavljivanje čovjeka u vanjskom svijetu. Međutim kada je združen sa pojmom bića i odnosom jedinstva, to mu daje oblik potvrde, čija se istinitost treba objelodaniti u vanjskom svijetu, tj. čovjek može sljedeći sud: "Čovjek postoji", smatrati propozicijom koja opisuje vanjski svijet.

Najmanje dva pojma se dobiju čak i iz jednostavnog prisutnog znanja, koje nikad nije složeno ni mnogostruko (npr. osjećanje straha), kada se ono odrazi u umu: jedan je štastveni pojam straha, a drugi je pojam bivanja. Njihovim spajanjem oni se odražavaju u formi: "Postoji strah", a ponekad dodavanjem drugih pojmova dobija se forma: "Bojim se", ili: "Strah me je."

Islamska filozofija 1

Moramo primijetiti da se ponekad predodžba koja se čini jednostavnom i bez suda zaista razbija pri afirmaciji. Naprimjer, smisao slj. suda: “Čovjek traga za istinom”, je da čovjek, koji je biće u vanjskom svijetu, ima svojstvo traženja istine. Ustvari, subjekt suda, čovjek, što je prividno jednostavna predodžba, razbija se u složeniji sud: “Čovjek je egzistent u vanjskom svijetu”, a tako i predikat “traži istinu” biva dokazan za njega. Ova vrsta suda koja se razbija u implicirane komponente logičari su nazvali 'aqd al-wad'.

2. Nekad je subjekat sudova partikularna predodžba koja upućuje na određenog egzistenta, npr.: “Mont Everest je najviša planina na svijetu”, a nekad je univerzalni pojam i primjenjuje se na beskonačan broj primjera. U drugom slučaju, subjekt sudova je nekad šastveni pojam, kao: “Metali se šire na toploti”, drugi put je filozofski pojam, kao: “Posljedica ne nastaje bez uzroka”, a nekad je logički pojam, npr.: “Kontradikcija univerzalne negacije je partikularna afirmacija.”
3. U klasičnoj logici sudovi se dijele na dva oblika: predikacije i kondicionale. Predikacije se sastoje od subjekata i predikata i odnos među njima je jedinstvo, npr.: “Čovjek je mislilac.” Kondicionali se sastoje od prethodnika (antecedenta) i slijedenika (konsekventa), a odnos među njima je ili nužan, npr.: “Ako neka figura bude trougao, zbir njegovih uglova jednak je zbiru dvaju pravih uglova”, ili je isključujuće rasčlanjenje (disjunkcija - *ta'ānud*), kao: “Broj je ili paran ili neparan”, tj. ako je broj neparan, nije paran, a ako je paran, nije neparan. Sudovima se mogu zamisliti i drugi oblici, ali se svi oni mogu vratiti predikacijama. (Svi sudovi čine predikacijske sudove.)
4. Odnos između subjekta i predikata nekad ima atribut kontingencije (*imkān*), kao u propoziciji: “Jedan čovjek je veći od drugoga.” Nekad je atribut nužan, kao u sudu: “Svaka cjelina veća je od svojih dijelova.” Ove atribute logičari nazivaju “materijom sudova” (*māddah qadiyyah*). Kada su ovi atributi eksplicitno navedeni u propoziciji, oni se nazivaju “modalnošću sudova” (*džahat qadiyyah*).

Materija suda obično je implicitno spomenuta i nije njegov sastavni dio, premda predikat može biti asimiliran subjektu pa materija ili modalnost uzima formu predikata i sastavnog dijela suda. Naprimjer, u

gornjem sudu neko može reći: “Moguće je da veličina jednog čovjeka premaši veličinu drugoga”, ili u drugom: “Nužno je da cjelina bude veća od svojih dijelova.” Vrsta suda zbilja je tipičan primjer kvaliteta odnosa subjekta i predikata nekog drugog suda.

5. Jedinstvo koje se smatra da postoji između subjekta i predikata nekad je pojmovno jedinstvo, kao u primjeru: “Čovjek je ljudsko biće”, a nekad je jedinstvo primjera, kao u izjavi: “Čovjek traga za istinom”, u kojoj subjekt i predikat nemaju pojmovno jedinstvo, već su ujedinjeni kroz primjer. Prva vrsta se naziva “primarna predikacija” (haml awwalī), a druga “ustaljena predikacija” (haml šāyi’).
6. U ustaljenoj predikaciji predikat sud je “egzistent” ili njegov ekvivalent i sud se naziva “jednostavnim pitanjem” (halliyyah bašītah), dok se u drugim slučajevima naziva “složenim pitanjem” (halliyyah murakkabah).¹ Prva predikacija je, npr.: “Čovjek je egzistent”, a druga “Čovjek traga za istinom.”

Prihvatanje jednostavnih pitanja ovisi o sljedećem. Naime, pojam egzistencija mora biti prihvaćen kao neovisan pojam koji se može predikirati (predikativni pojam). Međutim većina zapadnih filozofa pojam egzistencija prihvata samo kao nominalni pojam koji nije neovisan. Rasprava o ovome može se naći u dijelu o ontologiji.

7. U složenim pitanjima, ako je pojam predikata dobijen analizom pojma subjekta, sud će biti analitički, a u ostalim slučajevima bit će sintetički. Naprimjer, sud: “Sva djeca imaju očeve”, jeste analitički jer, kada se analizira pojam dijete, iz njega se dobija pojam otac. Međutim sud: “Metali se šire na toploti”, je sintetički jer iz analize značenja pojma metala ne možemo dobiti pojam širenja. Na isti način, sud: “Svi ljudi imaju očeve”, je sintetički jer se iz analize značenja pojma čovjek ne dobija pojam posjedovanje oca. Također: “Svaka posljedica mora imati uzrok”, je analitički, a: “Svi egzistenti moraju imati uzrok”, sintetički.

---

¹ Termin “pitanje” ovdje ne ukazuje na upitni oblik. Jednostavna i složena pitanja su samo dva oblika suda. Jednostavna pitanja su sudovi koji postuliraju postojanje nečega: “A postoji”, ili: “A jeste.” Složena pitanja jesu iskazi u kojima je nešto potvrđeno za nešto drugo, npr.: “A je B.”

Islamska filozofija 1

Moramo primijetiti da je Kant podijelio sintetičke sudove na dvije vrste, prethodne (apriorne) i potonje (aposteriorne). Smatrao je da matematički sudovi spadaju u apriorne, dok ih neki pozitivisti pokušavaju svesti na analitičke sudove.

8. U klasičnoj logici sudovi su podijeljeni na po sebi očite i teorijske (koje nisu po sebi očite). Po sebi očite su oni sudovi čije potvrđivanje ne zahtijeva razmišljanje i rasuđivanje, dok su teorijski sudovi one za čije potvrđivanje je potrebno razmišljanje i rasuđivanje. Po sebi očite sudovi se dalje dijele na primarne po sebi očite sudove, čije potvrđivanje ne traži ništa osim tačnog zamišljanja subjekta i predikata, a takav je sud o nemogućnosti združenosti kontradikcija, koji se naziva “majkom svih sudova”, te na sekundarne po sebi očite sudove, čije potvrđivanje ovisi o upotrebi čula ili nečega drugog osim zamišljanja subjekta i predikata. Sekundarni se dalje dijele u šest podskupina: oni koje se tiču čula, savjesti, spekulacije (hadsiiyāt), prirodene naravi (fitriyyāt), iskustva i pouzdane predaje (mutavātirāt).

Istina o ovom pitanju je da svi ovi sudovi nisu po sebi očite. Takvim se mogu smatrati samo dvije skupine. Prvu čine primarni po sebi očite sudovi, a drugu sekundarni koje se tiču savjesti, koji su umski odrazi prisutnog znanja. Oni što se tiču spekulacije i prirodene naravi samo su blizu bivanja po sebi očitim sudovima. Ostali sudovi moraju se smatrati teorijskim i imaju potrebu za argumentima. O njima će se raspravljati u sljedećoj lekciji, “vrijednost znanja”.

Istraživanje problema

Iako se o problemu prednosti čula ili razuma obično ne raspravlja neovisno, stavove racionalista i empirista možemo otkriti razmatrajući porijekla ovih škola. Naprimjer, pozitivisti koji stvarnō znanje ograničavaju na čulno znanje, prirodno, premda tvrdoglavo, na strani su davanja prednosti čulima. Svaku neempirijski sud smatraju ili besmislenim ili bez naučne vrijednosti. Neki empiristi stavljaju nešto umjereniji naglasak na ulogu čulnog iskustva te u manjoj ili većoj mjeri prihvataju ulogu razuma. S druge strane, racionalisti naglašavaju značaj

uloge razuma te, manje ili više, vjeruju u sudove neovisne o iskustvu. Kant, naprimjer, pored toga što je smatrao da analitički sudovi nemaju potrebu za iskustvom, smatrao je i da jedna skupina sintetičkih sudova, uključujući sve probleme matematike, prethodi iskustvu i nema potrebu za njim.

Da naša rasprava ne bi postala preopsežna, naš pregled neće obuhvatiti raspravu o svakom empiristi i racionalisti, već ćemo jednostavno izložiti ispravan stav o ovom problemu.

S obzirom na činjenicu da je u primarnim po sebi očitim sudovima precizna zamisao o subjektu i predikatu dovoljna za sud o njihovom jedinstvu, postaje sasvim jasno da ovoj vrsti potvrde ne treba čulno iskustvo, čak i ako je toj zamisli o subjektu i predikatu potrebno neko čulno iskustvo. Nakon što su subjekt i predikat tačno zamišljeni, svejedno da li ovo zamišljanje ovisi o upotrebi čula ili ne, ostaje pitanje da li primjena predikata na subjekt traži upotrebu čula ili ne. Uzima se da je u primarnim po sebi očitim sudovima samo zamišljanje subjekta i predikata dovoljno razumu da presudi o njihovom jedinstvu.

Isto pravilo primjenjuje se i na sve analitičke sudove jer je u ovim sudovima pojam predikata dobijem analizom pojma subjekat. Jasno, analiza pojma je umski posao i nema potrebu za čulnim iskustvom. Primjena predikata koji su dobijeni iz svojih subjekata također je nužna i poput je “pripisivanja neke stvari samoj sebi” (thubūt al-šay’ li nafsih). Isti sud se primjenjuje i na primarne predikacije, što ne traži dodatnu raspravu.

Također i sudovi koje su dobijeni odrazom prisutnog znanja u umu (unutarnja iskustva – widždāniyyāt) nemaju nikakvu potrebu za čulnim iskustvom jer su u slučaju ovih sudova čak i zamišljeni pojmovi dobijeni iz prisutnog znanja te za njih čulno iskustvo uopće nije bitno.

S obzirom na činjenicu da su umske forme, ma u kojem obliku – čulnom, imaginarnom ili razumskom – bile, shvaćene prisutnim znanjem, potvrda njihove egzistencije, kao akcija i reakcija duše, jeste vrsta unutarnjeg iskustva i nema potrebu za čulnim iskustvom, čak i kad bez dobijanja čulnog iskustva neke od njih, npr. čulne forme, ne bi bile usvojene. Međutim da li, nakon njihovog usvajanja i nakon što ih um analizira u egzistencijalne i štastvene pojmove, sud o jedinstvu ovih pojmova, koji uključuje subjekt i predikat njegov, zahtijeva čulno iskustvo? Očito je da sud o jednostavnim pitanjima koja su vezana za

Islamska filozofija 1

pitanja unutarnjeg iskustva ne iziskuje upotrebu čula, nego je on po sebi očit sud i označava nepogrešivo prisutno znanje.

Što se tiče potvrde postojanja primjera čulnih stvari u spoljnjem svijetu – iako se one prema nekima dobijaju u trenutku pojave čulnog iskustva – uz malo veću pažnju postaje očito da ustanovljavanje suda zahtijeva razumski dokaz, kao što su veliki islamski filozofi, poput Ibn-Sīnāa, Mulla Sadre i allame Tabātabāija, pojasnili, jer čulne forme ne jamče ispravnost i potpunu saglasnost sa primjerima u spoljnjem svijetu.

Stoga, samo u ovoj vrsti sud čulno iskustvo igra ulogu, iako ni ovdje to nije potpuna i presudna uloga, već prije posredna i pripremna uloga.

Isto tako, u slučaju univerzalnih čulnih sudova, koji se u terminologiji logičara nazivaju “iskustvima” ili “stvarima koje su predmeti iskustva”, pored toga što se zahtijeva spomenuti razumski sud za potvrđivanje njihovih vanjskih primjera, postoji još jedan zahtjev za razumskim dokazom uopćavanja i dokazom njihove univerzalnosti, kao što je rečeno u devetoj lekciji.

Ponovno potvrđivanje znanja u svakoj propoziciji i nauci, zbog nužnosti njegove svrhe i nemogućnosti njegove kontradikcije, zahtijeva “majku svih sudova” (umm al-qadāyā), tj. sud o nemogućnosti združivanja dviju suprotnosti (idžtimā’ e naqīdayn).

Da zaključimo, samim čulnim iskustvom ne postiže se nijedna pouzdana potvrda, a postoje brojni sudovi koji nemaju potrebu za čulnim iskustvom. Obraćanjem pažnje na ovu istinu, siromaštvo mišljenja pozitivista postaje sasvim jasno.

Devetnaesta lekcija

VRIJEDNOST ZNANJA

Povratak na prvobitni problem

Znamo da je prvobitni problem epistemologije da li je čovjek u stanju otkriti istinu i dobiti obavijesti o stvarnosti. A ako može, na koji način može? Koji je kriterij na osnovu kojeg čovjek može razaznati istinu od neispravnih mišljenja oprečnih stvarnosti? Drugim riječima, osnovne i temeljne rasprave epistemologije obuhvataju problem vrijednosti znanja, a drugi problemi smatraju se uvodnim i dopunskim.

Pošto postoji nekoliko vrsta znanja, prirodno je da bi i problem vrijednosti znanja trebao imati različite dimenzije. Međutim za filozofiju je od posebnog značaja vrednovanje racionalnog znanja i dokaz sposobnosti razuma da riješi probleme epistemologije i drugih grana filozofije.

Prvo smo objasnili općenite vrste znanja i došli do zaključka da postoji samo jedna vrsta ljudskog znanja bez posrednika i to je prisutno znanje. Drugim riječima, to je pronalaženje same stvarnosti. U ovoj vrsti znanja greška je nemoguća. Međutim s obzirom na činjenicu da ovo znanje samo po sebi ne zadovoljava naučne potrebe čovjeka, raspravljali smo i o stečenom znanju i njegovim vrstama. Razjasnili smo i ulogu čulā i razuma u njemu.

Sada je vrijeme da se vratimo na prvobitni problem i da objasnimo vrijednost stečenog znanja. Kako je stečeno znanje, u smislu zbiljskog otkrivanja stvarnosti, isto što i potvde i sudovi, prirodno će i vrednovanje

Islamska filozofija 1

stečenog znanja biti postignuto na njihovom terenu. Ako ideje i budu spomenute, to će biti posredno i kao sastavni dio suda.

Šta je istina?

Temeljni problem u vezi sa vrijednošću spoznaje jeste kako dokazati da ljudsko znanje odgovara stvarnosti. Ova poteškoća javlja se onda kada između znalca i znanog stoji posrednik. Uzimajući to u obzir, znalac je onaj kome je pripisano znanje, a znano je ono čemu je pripisano bivanje znanim. Drugim riječima, znanje je nešto drugo od onoga što je znano, no u slučaju kada nema posrednika, i znalac pronalazi objektivno postojanje znanog, takvo pitanje se, prirodno, neće ni nametnuti.

Zbog toga stečeno znanje tiče se spoznaje koja može biti tačna, koja odgovara istini, kao i spoznaje koja može biti pogrešna, odnosno razlikuje se od stvarnosti. A ako je istina pripisana prisutnom znanju, time se poriče bilo koja mogućnost da ono bude pogrešno.

Definicija istine, o kojoj se raspravlja u temi o vrijednosti znanja, jeste poznata i glasi da je ona podudarnost forme znanja sa stvarnošću koju opisuje. Može biti i drugih definicija istine, poput definicije pragmatista: "Istina je misao koja je korisna u praktičnom čovjekovom životu"; definicije relativista: "Istina je spoznaja koja odgovara zdravom instrumentu percipiranja", treće definicije koja kaže: "Istina je ono oko čega se svi ljudi slažu", ili četvrte: "Istina je znanje koje se može dokazati čulnim iskustvom." Sve ove druge definicije udaljuju se od predmeta rasprave i izbjegavaju odgovor na izvorni problem o vrijednosti znanja. One se mogu smatrati znakom nemoći onih koji definiraju da riješe ovaj problem. Pretpostavimo li da su neke od njih ispravne, ili se smatraju definicijama nužnim u nekim specifičnim slučajevima (čak i ako sama definicija nije ispravna), tj. smatraju se specifičnim znacima neke istine, ili ukazuju na neku posebnu terminologiju - u svakom slučaju mora se primijetiti da nijedno od ovih pravdanja nije u stanju riješiti naš izvorni problem. Pitanje o istini u smislu znanja podudarnog stvarnosti ostaje neriješeno i traži ispravan razjašnjavajući odgovor.

Kriteriji prepoznavanja istine

Racionalisti smatraju da je mjerilo prepoznavanja istine sama “priroda razuma” (fitrāte 'aql). Sudovi koji su ispravno izvedeni iz po sebi očitih premisa i koji su zaista njihovi sastavni dijelovi smatraju se istinitim, a čulne i iskustvene percepcije jesu ispravne u mjeri u kojoj su dokazane uz pomoć racionalnih argumenata. Međutim ne uočavamo da su oni dali ikakvo objašnjenje o podudarnosti po sebi očitih i prirodnih sudova (fitriyyāt) sa stvarnošću, osim onoga koje je ponudio Descartes, koji je u pogledu prirodnih misli pribjegao Božijoj mudrosti i poštenju. Slabost ovoga je očita, kao što je to i spomenuto u sedamnaestoj lekciji.

Nema nikakve sumnje u to da razum, nakon što zamisli subjekt i predikat po sebi očitih sudova, automatski i bez potrebe za iskustvom definitivno prosuđuje o njihovom jedinstvu. Oni koji su iznijeli dvojbe o ovoj propoziciji ili nisu ispravno zamislili subjekt i predikat, ili pate od neke vrste bolesti ili kolebljivosti. No, naša rasprava odnosi se na sljedeće: da li je ova takozvana prirodna vrsta razumijevanja neodvojiva od vrste stvorenog ljudskog razuma, tako da bi bilo moguće i da razum nekog drugog bića (npr. razum džina) shvati iste ove sudove, ali u drugoj formi ili, obrnuto - pretpostavimo da je čovjekov razum stvoren na drugi način, bi li on shvatao stvari u drugačije ili bi, pak, njegovo razumijevanje savršeno odgovaralo stvarnosti onakvoj kakva ona jeste - te bi bilo koje drugo biće koje ima razum razumijevalo iste te forme na isti način.

Očigledno, ono racionalno znanje koje ima stvarnu vrijednost i koje je istinito jeste ono gornje potonje, dok njegova puka prirođenost (pod pretpostavkom da je ovdje protumačena na ispravan način) ništa ne dokazuje.

S druge strane, empiristi smatraju da je mjerilo istinitosti znanja mogućnost da se ono dokaže iskustvom, a neki su dodali da se ono mora dokazati praktičnim iskustvom. Očito je da je ovo mjerilo, prije svega, primjenjivo samo na ono što pripada čulnom i na slučajeve koji se mogu dokazati praktičnim iskustvom. Pitanja logike i čiste matematike ne mogu biti vrednovana ovim mjerilom. Osim toga, rezultati čulnog i praktičnog iskustva moraju biti shvaćeni pomoću stečenog znanja. Isto

Islamska filozofija 1

ovo pitanje bit će ponovljeno i u pogledu toga šta jamči ispravnost stečenog znanja i kojim se mjerilom može razlučiti njegova istinitost.

Podrobnije ispitivanje jednog problema

Glavni problem u vezi sa stečenim znanjem jeste kako ga utvrditi kada upravo postoji njegova podudarnost s vidom spoznaje koja nam služi kao sredstvo našeg odnosa sa vanjskim svijetom.

Prema tome, ključ rješenja ovog problema mora se tražiti tamo gdje možemo imati pregled oboga: i oblika razumijevanja i onoga na šta se ono odnosi - te možemo razumjeti njihovu podudarnost putem prisustnog znanja bez posredništva drugog oblika znanja. To su sudovi unutarnjeg čula (widždāniyyāt) koje, s jedne strane, nalazimo prisustvom, istovremeno sa spoznajom, npr. osjećaj straha, a s druge strane, izravno dobijamo umski oblik povezan s njima. Zato su sudovi: “Ja jesam”, “Bojim se”, ili: “Sumnjam”, potpuno neosporni. Ovi sudovi (unutarnjeg čula) jesu prvi sudovi čija je vrijednost sto posto dokazana i nema nikakve mogućnosti da budu pogrešni. Da bismo bili sigurni, moramo paziti da se ovi sudovi ne miješaju sa umskim interpretacijama, kao što je rečeno u trinaestoj lekciji.

Takav pregled nalazimo u sudovima logike, koji opisuju druge umske forme i pojmove. Iako se se i onaj koji opisuje i ono što se opisuje nalaze na dva nivoa uma, oba ta nivoa jesu prisutna u duši (tj. onome Ja koje razumijeva). Naprimjer, sud: “Pojam *čovjek* je univerzalni pojam”, jeste sud koji opisuje obilježja pojma *čovjek*, pojma koji je prisutan u umu. Ova obilježja možemo razlikovati umskim iskustvom, tj. bez korištenja čulnih organa ili posredništva bilo koje druge percepcijske forme. Mi razumijemo da ovaj pojam ne opisuje nekog određenog pojedinca, već je primjenjiv na brojne ljude. Prema tome, sud: “Pojam *čovjek* je univerzalni pojam” jeste tačan.

Na ovaj način otvoren je put prepoznavanja dviju skupina sudova, no one nisu dovoljne za spoznaju sveg stečenog znanja. Kada bismo mogli dosegnuti jamstvo ispravnosti primarnih po sebi očitih sudova, bili bismo potpuno uspješni jer u njihovim zrakama možemo prepoznati i vrednovati teorijske sudove kao što su čulni i iskustveni sudovi.

Radi ove zadaće moramo dobro obratiti pažnju na štagta ovih sudova. S jedne strane, moramo ispitati pojmove koji se koriste u njima te razmotriti kojoj vrsti pojmova pripadaju i kako su dobijeni. S druge strane, moramo posmatrati odnose među njima i razmotriti kako razum može suditi o jedinstvu njihovih subjekata i predikata.

Prvi aspekt je pojašnjen u sedamnaestoj lekciji. Znamo da su ovi sudovi formirani od filozofskih pojmova, koji završavaju u prisutnom znanju. To znači da se prva skupina filozofskih pojmova svodi na pojmove tipa “potreba” i “neovisnost”, a zatim i pojmove “uzrok” i “posljedica” – koji su percipirani iz izravnog znanja i nutarnjih čula. Njihovu podudarnost sa izvorom njihove percepcije nalazimo u prisutnom znanju. A i neki filozofski pojmovi također se svode na njih.

Drugi aspekt, tiče se kvaliteta suda o jedinstvu subjekata i predikata - a postaje jasan upoređivanjem subjekata i predikata ovih sudova. A to znači da su svi ovi sudovi analitički. Pojam njihovih predikata dobijen je analizom pojma njihovih subjekata. Naprimjer, kada u izrazu: “Svaka posljedica zahtijeva uzrok”, analiziramo pojam posljedice, dolazimo do zaključka da je posljedica egzistent čija je egzistencija zasnovana na drugom egzistentu - tj. ona ima potrebu za drugim egzistentom koji se naziva uzrokom. Zato je pojam potrebe za uzrokom implicitan u pojmu posljedice. Njihovo jedinstvo pronalazi se umskim iskustvom. Nasuprot tome, sud: “Svaki egzistent zatijeva uzrok”, zato što iz analize pojma “egzistent” nije dobijen, pojam “zahtijeva uzrok” ne možemo smatrati po sebi očitom propozicijom. Međutim ona nije ni stvarni spekulativni sud.

Postavljanjem stvari ovim redoslijedom postaje jasno da se i primarna očitost po sebi ograničava na prisutno znanje i time stječe izvor jamstva svoje ispravnosti.

Ovdje se može postaviti problem, ako je ono što mi smatramo prisutnim znanjem specifična posljedica, kako mi možemo uopćiti sudove u vezi s njom na svaku posledicu i smatrati takav univerzalni sud po sebi očitim.

Odgovor je da premda pojam posljedice percipiramo iz nekog posebnog fenomena, poput naše volje, ali ne iz tog aspekta da ona ima posebnu suštinu i da se, naprimjer, ubraja u jedan od duševnih kvaliteta, već sa aspekta da njena egzistencija ovisi o drugom biću. Tako, gdje god se pronade ova kakvoća, uspostavlja se i ovaj sud. Naravno, potvrda ove kakvoće za druge slučajeve zahtijeva racionalni dokaz. Iz tog razloga

Islamska filozofija 1

ovaj sud sam po sebi ne može dokazati tražnju materijalnih pojava za uzrokom, osim ako se može osigurati racionalni dokaz njihovih egzistencijalnih odnosa. Ako Bog da, te dokaze objasniti ćemo u lekciji o uzroku i posljedici. Istom propozicijom možemo presuditi i da svugdje gdje ima egzistencijalne ovisnosti, bit će dokazana i ovisnost, znači i postojanje uzroka.

Da zaključimo, tajna nepogrešivosti primarnih po sebi očitih sudova jeste u njihovoj ovisnosti o prisutnom znanju.

Kriteriji tačnosti i netačnosti sudova

Našim objašnjenjem mjerila tačnosti postalo je jasno da po sebi očiti sudovi, kao što su primarni po sebi očiti sudovi i sudovi unutarnjeg čula (*widždāniyy*), imaju stepen pouzdanosti. Tajna njihove nepogrešivosti leži u tome što je podudarnost znanja i objekta znanja dokazana prisutnim znanjem. Sudovi koje nisu po sebi očiti trebaju biti procijenjeni prema logičkim normama - tj. ako je sud dobijen prema logičkim pravilima zaključivanja, on je tačan; u suprotnom je netačan. Naravno, mora se primijetiti da neispravnost dokaza ne ukazuje uvijek na netačnost zaključka jer je moguće dokazati nešto što je ispravno koristeći netačne dokaze. Prema tome, neispravnost argumenta samo pribavlja razlog za nepovjerenje u zaključak, a ne razlog za njegovu stvarnu pogrešnost.

Moguće je da se ovdje javi sumnja. Prema definiciji istine kao znanja koje odgovara stvarnosti, istina i greška se trebaju pronaći samo u slučaju sudova koji se mogu uporediti sa zbiljom u vanjskom svijetu. Metafizički sudovi, pak, nemaju vanjsku zbilju kojoj bi mogli odgovarati. Zbog toga se oni ne mogu smatrati tačnim ili pogrešnim, nego se mora reći da su oni smisleni ili apsurdni.

Ova sumnja izranja iz pretpostavke da je objektivna vanjska stvarnost jednaka materijalnoj. Da bi se odstranila ova sumnja, treba primijetiti, prije svega, da objektivna vanjska stvarnost nije ograničena na materijalnu, nego obuhvata i apstraktnu. Dalje, na prikladnom mjestu bit će dokazano da apstraktno učestvuje u stvarnosti u većoj mjeri nego materijalno.

Osim toga, stvarnost na koju se misli jeste ono čemu sudovi moraju odgovarati – apsolutno sve o čemu govore sudovi, a pod vanjskim svijetom misli se na ono što stoji iza pojmova o njima - čak i ako su ta stvarnost i ono o čemu se govori smješteni u umu ili u psihi - a kao što smo već objasnili, čisto logički sudovi opisuju drugostepene umske stvari. Odnos između razine uma koji je mjesto svega o čemu se govori i razine uma iz koje se gleda na pojmove jeste kao odnos između uma i onoga što je izvan uma.

Prema tome, opći kriterij istinitosti i pogrešnosti sudova je njihovo podudaranje ili nepodudaranje sa pojmovima izvan njih - tako, prepoznavanje istinitosti i pogrešnosti sudova empirijskih nauka jeste njihovo upoređivanje sa materijalnom stvarnošću na koju se odnose. Naprimjer, da bi otkrili tačnost suda: “Željezo se širi na toploti”, zagrijemo željezo u vanjskom svijetu i opažamo razliku u njegovoj veličini. Međutim logički sudovi moraju biti vrednovani drugim umskim pojmovima koji su povezani s njima. Da bi se prepoznala istinitost ili pogrešnost filozofskih sudova, mora se razmotriti odnos između uma i njegovog objekta - odnosno, njihova ispravnost je u tome da njihovi zbiljski objekti, bilo materijalni ili apstraktni, moraju biti takvi da um percipira pojmove povezane s njima. Ovo vrednovanje u slučaju sudova unutarnjeg čula postiže se izravno, a kod drugih sudova postiže se uz pomoć jednog ili više posrednika, kao što je ranije objašnjeno.

Stvar sama po sebi (nafs al-amr)

U jeziku većine filozofa nailazimo da sam sadržaj neke stvari odgovara “samom imenu” stvari. Među njima su i “istiniti sudovi” od kojih neki za svoje subjekte nemaju primjera u vanjskom svijetu. Ako pretpostavimo da neki uzorak bude egzistent, predikat se primjenjuje na njega i takav sud će biti istinit. Rečeno je da je kriterij istinitosti ovih sudova njihova podudarnost sa samim njihovim imenom jer svi njihovi primjeri ne postoje u vanjskom svijetu da bismo mogli procijeniti podudarnost između sadržaja sudova i njih te reći da li su oni podudarni sa vanjskim svijetom.

Islamska filozofija 1

Također, s obzirom na to da sudovi koji su formirani od sekundarnih inteligibilija - kao što su logički sudovi i sudovi koje se primjenjuju na sudove o nepostojećim objektima ili nemogućim objektima - rečeno je da je kriterij njihove istinitosti njihova podudarnost sa samim imenom.

S obzirom na značenje ovog izraza, postoji nekoliko tumačenja koja su ili posve vještačka, poput izjava nekih filozofa da riječ *amr* (slučaj) pripada svijetu apstraktnog, ili ne rješavaju problem jer izjava da ono što se misli pod izrazom *nafs al-amr* jeste stvar po sebi, na koncu ostavlja viseće pitanje čime bi se to onda ustvrdila vrijednost ovih sudova.

Objašnjenjem istinitosti i pogrešnosti sudova postalo je očito da je značenje *nafs al-amra* nešto izvan vanjske stvarnosti. *Nafs al-amr* je prije neki spremnik racionalnog pokazivanja objekta koji se razlikuje u raznim slučajevima. U nekim slučajevima, koji se tiču logičkih sudova, on je posebna razina uma. U drugim slučajevima, on poprima izvanjsko ispoljavanje, kao što je slučaj s zbiljama sudova o nemogućnosti združenosti kontradikcija. U slučajevima gdje postoji akcidentalna relacija u vanjskom svijetu, kao kada se kaže: "Uzrok odsustva posljedice jeste odsustvo uzroka", dokazano je da relacija kauzalnosti u zbilji jeste pokazivanje postojanja uzroka i posljedice, a akcidentalno se tiče njihova odsustva.

Dvadeseta lekcija

VREDNOVANJE ETIČKIH I PRAVNIH SUDOVA

Obilježja etičkog i pravnog znanja

Znanje o etici i pravu, ponekad nazvano “vrednujućim znanjem”, ima obilježja koja se mogu podijeliti u dvije općenite skupine. Jedna skupina obilježja odnosi se na posebne imaginacijske pojmove iz kojih su formirani pravni i etički termini. O ovome se raspravljalo u petnaestoj lekciji. Druga skupina obilježja tiče se oblika i forme vrednujućih termina. Tako se pravno i etičko znanje može objasniti na dva načina: prvo je u formi propisa (preskripcija), naredbi i zabrana, kao što se vidi u mnogim ajetima Časnoga Kur'ana, a drugo je u opisnoj (deskriptivnoj) formi - formi sudova koji imaju logičke attribute subjekata i predikata ili prethodnika (antecedinata) i sljednika (konsekvenata), a koristi se u drugim ajetima i predajama.

Znamo da propisujući (preskriptivni) izrazi nisu sudovi i da nemaju istinsku vrijednost, pa prema tome ne bi trebalo ni pitati da li su oni tačni ili pogrešni. Ako neko ipak postavi ovo pitanje, odgovor je da nisu ni jedno ni drugo, već su oni jednostavno naredbodavni - preskriptivni. Zaista, u pogledu naredbi i zabrana može se reći da one potencijalno ukazuju na poželjnost objekta naredbe za onoga ko naređuje ili nepoželjnost objekta zabrane za onoga ko zabranjuje, te bi se zbog ovog potencijalnog ukazivanja moglo reći da li su tačni ili pogrešni. Ako je objekt naredbe zaista poželjan za onoga ko naređuje, a objekt zabrane zaista omražen onome ko zabranjuje, preskriptivni izrazi, prema onome na šta potencijalno ukazuju, jesu tačni, a u suprotnom su pogrešni.

Islamska filozofija 1

Neki zapadni mislioci smatrali su da se dosljednost etičkih i pravnih propisa temelji na naredbi, zabrani, obavezi i upozorenju; drugim riječima, da je njihova suština preskriptivna. Prema tome, ne smatra se da etičko i pravno znanje ima istinsku vrijednost. Prirodno, oni vjeruju da nema mjerila njegove tačnosti ili netačnosti i da se ne može iznijeti nikakav kriterij prepoznavanja njegove istinitosti ili pogrešnosti.

Ovo mišljenje je pogrešno. Bez sumnje, etički i pravni propisi mogu se izreći u formi deskriptivnih izraza kao i logičkih sudova bez preskriptivnog značenja. Zapravo, pokušati postaviti etičku i pravnu spoznaju u kalup preskriptivnih izraza znači ili ih smatrati nekom vrstom umskog razmetanja tehnikom ili smatrati da su isključivo radi osiguravanja nekih posebnih odgojnih ciljeva.

Kriterij tačnosti i netačnosti vrednujućih sudova

Etički i pravni sudovi objašnjavaju se na dva načina:

Prvi način tiče se objašnjavanja primjene posebnih propisa u određenom sistemu. Naprimjer, kaže se: “Laganje s ciljem pomirenja je dozvoljeno u Islamu”, ili: “Odsjeći ruku kradljivcu je obavezno u Islamu.” Kada pravnik ili muslimanski sudac objašnjava ovakve propise, on nema potrebu da spomene etički ili pravni sistem u Islamu. Zato se izraz “po Islamu” obično i ne koristi.

Kriterij tačnosti i netačnosti takvih sudova jeste njihova podudarnost ili nepodudarnost sa etičkim i pravnim izvorima. Put saznavanja tih sudova jeste obraćanje izvorima koji se odnose na prikladan sistem. Tako je put saznavanja etičkih i pravnih propisa u Islamu obraćanje Kur'anu i sunnetu.

Drugi način da se objasni njihova stvarna primjena i “sam slučaj” njihovog sadržaja tiče se univerzalnih principa etike i prava, uključujući i prirodni zakon, ne obraćajući pažnju, pri tome, da li je to ispravno ili ne u nekom sistemu vrijednosti ili da li je prihvaćeno od strane nekog društva. Razmotrite, primjera radi, sljedeće etičke sudove: “Pravda je dobra”, i: “Čovjek ne smije biti okrutan ni prema kome”, te pravne sudove kao što

su: “Svaki čovjek ima pravo na život”, i: “Niko ne smije biti nevin pogubljen.”

Potoji mnoštvo stavova o ovom pitanju, a posebno u zapadnoj etičkoj i pravnoj filozofiji, koji su postali poprište sukoba i neslaganja.

Pregled najznačajnijih mišljenja

Najznačajnija mišljenja u vezi sa ovim pitanjem jesu sljedeća:

A. Neki zapadni filozofi etike i prava, a posebno pozitivisti, zapravo poriču temeljne dokazane principe i raspravu o njima smatraju ispraznom i besmislenom jer se tisti tiču metafizičke i nenaučne misli.

Naravno, takvo šta se i očekuje od pristaša ove škole takozvanog pozitivizma, koji se oslanjaju isključivo na čula. Što se tiče drugih mislilaca, koji su povremeno istupali sa ovakvim stavovima, moramo reći da izvor ovog mišljenja proističe iz promjena u pravnim i etičkim vrijednostima u različitim društvima u različitim vremenima - što ih je odvelo u vjerovanje u relativnost etike i prava - i što ih je navelo da sumnjaju u temeljne vrednujuće principe, ili da ih poriču. Korijeni ovakvih mišljenja mogu se naći u objašnjenjima relativnosti etike i prava.

B. Druga skupina filozofa smatra da vrednujući sudovi izražavaju društvene vrijednosti koje izvire iz potreba ljudi i iz njihovih emocija, što se mijenja kako se i oni mijenjaju. Zbog toga, oni drže da su etički sudovi izvan područja racionalne rasprave utemeljeni na pouzdanim, vječnim i nužnim principima. Na toj osnovi, kriteriji tačnosti i netačnosti ovih sudova ticali bi se tih potreba i sklonosti koje su uzroci njihove ispravnosti.

U odgovoru moramo istaći da je sva praktična mudrost povezana sa voljnim čovjekovim ponašanjem, koje potiče iz neke vrste želje i unutarnje sklonosti usmjerene ka posebnom cilju i odredištu. Na toj osnovi pojavljuju se specifični ne-šastveni pojmovi i iz njih se tvore sudovi. Međutim uloga praktične mudrosti je da čovjeka, budući da je on suočen sa izborom između raznolikih želja i sklonosti, vodi temeljnom uzvišenom cilju te sreći i željenom savršenstvu. Takav način često se ne podudara sa željama većine ljudi, koji su vezani za svoje životinjske želje

Islamska filozofija 1

i za prolazne ovozemaljske materijalne užitke. Praktična mudrost ljude prisiljava da prilagode svoje instinktivne životinjske želje i da zatvore oči pred zemnim materijalnim užicima.

Stoga, ako bismo pod potrebama i sklonostima ljudi podrazumijevali samo pojedinačne i grupne potrebe, koje su zapravo uvijek u sukobu i neslaganju jedne sa drugima i uzrokuju propadanje društva, onda je to nešto što je suprotstavljeno osnovnim ciljevima etike i prava. Ako su, pak, u značenju posebnih potreba i uzvišenih ljudskih sklonosti koje su prisutne i nisu aktivne kod većine ljudi i kojima ovladavaju životinjske želje i težnje, ovo ipak nije nespojivo sa postojanošću, vječnošću, univerzalnošću i nužnošću. Ove vrste sudova ne izlaze iz područja čvrsto dokazanih (burhān) spoznaja. Budući da vrednujući pojmovi, koji su obično subjekti ove vrste sudova, implicitno sadrže neku vrstu slikovitog izraza, to ne znači da su oni bez ikakve racionalne osnove, kao što je to i pokazano u petnaestoj lekciji.

C. Treći stav je da principi etike i prava potiču od po sebi očitih sudova praktičnog uma, i, kao i po sebi očiti sudovi teorijskog uma, oni izviru iz prirode razuma te nemaju potrebu za dokazom ni argumentom. Kriterij njihove tačnosti i netačnosti je njihova saglasnost ili protivnost ljudskoj savjesti.

Korijeni ovog stava leže u mišljenjima antičkih grčkih filozofa, a većina filozofa i Istoka i Zapada prihvatila ih je. Među njima, Kant je posebno naglasio ovakav stav. Od svih stavova ovaj je najbolji i najbliži istini, ali je istovremeno otvoren za suptilnije prigovore od kojih će neki biti navedeni.

1. Površno gledano, ovaj stav brani prularnost intelekata i odvojenost onoga što oni percipiraju, što se da poreći.
2. Primjedba koja je upućena na to da su predmeti percipiranja teorijskog uma (fitretski) prirodni stoji i za ovaj stav.
3. Po ovom stavu principi etike i prava nemaju potrebu za rasuđivanjem i opravdanjem. No, čak i najuniverzalniji od njih kao što su valjanost pravde i nevaljalost nepravde, imaju potrebu za dokazom, o čemu će biti riječi.

Ispitivanje ovog problema

Da bi se u vezi sa ovim pitanjem istina učinila očiglednom, nekoliko kratkih uvodnih opaski bit će navedeno. Njihovo iscrpno objašnjenje prepušta se filozofiji etike i prava.

1. Etički i pravni sudovi odnose se na voljno čovjekovo ponašanje, koje je sredstvo pribavljanja željenih ciljeva. Valjanost ovih sudova izvodi se iz činjenice da oni predstavljaju načine i sredstva doseganja tih željenih ciljeva.
2. Ciljevi koje čovjek želi ostvariti su ili da osigura fizičke, ovozemaljske potrebe i zadovolji svoje životinjske želje; ili da osigura društvenu dobrobit te spriječi pokvarenost i anarhiju; ili, pak, da ostvari vječnu sreću i duhovno savršenstvo. Prirodni i životinjski ciljevi nisu vrijednosti za primarno kretanje ka njima. Oni po sebi nemaju vezu sa etikom i pravom. Međutim društveni interesi, bili oni u sukobu sa individualnim interesima i užicima ili ne, jesu jedan od izvora iz kojih proizlazi vrijednost. Još jedan izvor vrijednosti jeste vječna sreća, zarad koje čovjek mora zatvoriti svoje oči pred nekim materijalnim ovozemaljskim željama. Kao motivacija za ponašanje iznad svega je želja za doseganjem ljudskog savršenstva koje, prema viđenju Islama, jeste doseganje blizine Uzvišenoga Boga. Prema tome, može se reći da vrijednost u svim slučajevima proizlazi iz ostavljanja vlastitih želja postrani, radi dostizanja viših želja.
3. U pogledu prava, predstavljeni su različiti ciljevi od kojih najuniverzalniji i najobuhvatniji jeste osiguravanje društvenih interesa koji imaju razne ogranke. S druge strane, za etiku su navedeni različiti ideali. Iznad svih je krajnje savršenstvo bivanja u sjeni onih koji su bliski Uzvišenom Bogu. Ako je ovaj cilj motivacija čovjekovog ponašanja, bilo pojedinačnog ili društvenog, on će onda imati etičku vrijednost. Zbog toga se ponašanje u vezi sa pravom može podvesti pod etiku, pod uvjetom da motivacija bude etička.

4. Spomenuti ciljevi imaju dva aspekta. Jedan je njihova poželjnost za čovjeka, tako da ona potiče čovjeka da zatvori svoje oči pred niskim željama. Prema ovom stavu, ovi ciljevi su u vezi sa čovjekovim prirodnim željama da ostvari sreću i savršenstvo. Ovaj aspekt je psihološki i podređen je naučnim i percepcijskim principima te spoznaji. Drugi aspekt je ontološki (takwīnī), i potpuno je objektivn i neovisan o individualnim sklonostima, željama, prepoznavanju i spoznaji. Ako se neki čin razmotri u vezi sa njegovim željenim ciljem, ali sa aspekta njegove poželjnosti, pojam vrijednosti iz njega se percipira. A ako se taj čin razmotri sa aspekta njegovog ontološkog odnosa, sa rezultatima koji proizlaze iz njega, pojmovi obaveznosti i dopustivosti dobijaju se iz njega. Filozofskim jezikom kazano, takva obaveza tumači se kao nužnost po dedukciji (darūrat bil-qiyās).

Sada, s obzirom na ovaj uvod možemo doći do zaključka da kriterij tačnosti i netačnosti, ispravnosti i pogrešnosti etičkih i pravnih sudova jeste njihov učinak u ostvarenju željenih ciljeva. Taj učinak nije podređen sklonostima, željama, ukusima i mišljenju jedinki. Kao i druge kauzalne veze, on proizlazi iz stvarnosti "samog slučaja". Naravno, u prepoznavanju krajnjeg i posrednog cilja može se pogriješiti. Tako će neko, npr., na temelju svog materijalističkog pogleda svesti čovjekov cilj na ovozemaljski raskoš. I u prepoznavanju načina na koji čovjek ostvaruje istinske ciljeve također se može pogriješiti. Međutim nijedna od ovih grešaka nije štetna po kauzalnu vezu između voljnih činova i njihovih učinaka niti ijedna od njih uzrokuje njihovo izdvajanje iz oblasti racionalnih rasprava i ne može biti jasno dokazana. Greške filozofa ne impliciraju poricanje racionalne zbilje neovisne o stavu i mišljenju. Nesuglasice među naučnicima o pravilima eksperimentalnog znanja ne znače da nema takvog znanja koje bi se moglo usvojiti.

Na kraju, principi etike i prava jesu filozofski sudovi koje mogu biti dokazani racionalnim argumentima, iako je razum običnog čovjeka u svojim podjelama i partikularijama manjkav i nemoćan - zbog kompleksnosti formula, zbog mnoštva činilaca i varijabli, te zbog nedostatka umijeća - da za svaku partikularni sud izvede zaključak iz univerzalnih principa. U ovakvim slučajevima jedini izlaz je oslanjanje na objavu.

Prema tome, ne može se reći da etički i pravni sudovi ovise o sklonostima, željama, ukusima i mišljenjima jedinki te da zato konačni i univerzalni principi nisu prihvatljivi, niti se može reći da etički i pravni sudovi ovise o potrebama i promjenljivim uvjetima vremena i prostora pa da se racionalni dokazi ne odnose na njih, nego isključivo na univerzalne, vječne i nužne sudove. Također je pogrešno tvrditi da se ovi sudovi tiču nekog drugog a ne teorijskog uma i da je otuda zaključivanje o njima pomoću filozofskih premisa koje su u vezi sa teorijskim umom neispravno.

Riješenje jednog prigovora

Ovdje se može iznijeti prigovor da je ovaj stav kontradiktoran mišljenju svih logičara, a koje su prihvatili i islamski filozofi. U logici se navodi da se dijalektički argument (džadal) sastoji od općeprihvaćenih (mašhūre) i neospornih (musāleme) premisa, a nasuprot njemu, dokaz (burhān) se sastoji od sigurnih premisa. Primjer općeprihvaćene premise je: "Istina je dobra", što je etički sud.

U odgovoru moramo navesti da su najveći logičari Islama, Ibn-Sīnā i Nāsiruddīn Tūsī, nagovijestili da se ovi sudovi u ovakvoj univerzalnoj i apsolutnoj formi smatraju nepokazivim i mogu se koristiti jedino u dijalektičkim argumentima, a ne u dokazima (burhān). One imaju skrivena i posebna ograničenja koja se dobijaju iz odnosa djelā i rezultata željenog. Zbog toga nije ispravno reći istinu ako ona vodi ka nečijem ubistvu. Prema tome, ako se ova vrsta sudova u ovakvoj apsolutnoj i univerzalnoj formi primijeni u silogizmu na temelju njenog općenitog prihvatanja, sud će biti dijalektički. Međutim moguće je da se isti ovaj sud, uzimanjem racionalnih mjerila, jedva primjetljivih odnosa i skrivenih ograničenja u obzir, pretvori u pouzdan sud. Za takve sudove mogu se izgraditi dokazi, a njihovi zaključci mogu se koristiti i u drugim dokazima.

Relativizam u etici i pravu

Kao što je ranije rečeno, većina vrijednosnih sudova, posebno pravnih sudova, ima izuzetke. Čak ni dobrota govorenja istine nije univerzalna. S druge strane, ponekad zapravo jedan subjekt biva mjestom združenosti dvaju pitanja na koja se primjenjuju sukobljeni sudovi. U slučaju da su kriteriji korišteni za oba jednaki, čovjek je slobodan upotrijebiti oba, a u slučaju da se značaju jednog kriterija daje prednost nad drugim, čovjek se treba prikloniti važnijem kriteriju. U praksi, ovaj drugi kriterij biva sporan. Također, uočava se da neke pravne presude imaju vremensko ograničenje i nakon nekog vremena bivaju opozvane. Velika pažnja posvećena ovom pitanju prouzrokovala je nastanak ideje o apsolutnoj relativnosti vrijednosnih sudova, kao i ideje da se oni ne primjenjuju općenito na sve jedinice u svim vremenima. Škole mišljenja sa pozitivističkim sklonostima također smatraju da razlike u sistemima vrijednosti u različitim društvima i vremenima pružaju argument relativizma u pogledu svih vrijednosnih sudova.

Međutim istina je da se ova vrsta relativizma može pronaći u zakonima empirijskih nauka - a univerzalnost empirijskih zakona temelji se na zadovoljavanju uvjeta i nepostojanju zapreka. Sa filozofske tačke gledišta, ova ograničenja su zbog kompleksnosti uzroka pojava. Nedostajanjem jednog od rečenih uvjeta i posljedica je poništena.

Prema tome, ako su uzroci etičkih i pravnih sudova precizno određeni te objašnjeni uvjeti i ograničenja njihovih subjekata, vidjet ćemo da su etički i pravni principi, u granicama ovih mjerila i konačnih uzroka, općeniti i apsolutni. U tom pogledu nisu ništa drugačiji od ostalih naučnih zakona.

Moramo spomenuti da je u ovoj raspravi oslonac ustanovljen na univerzalnim načelima etike i prava, a neke partikularije, kao što su saobraćajni propisi i sl. - koji izlaze iz okvira ove rasprave.

Razlika između pravnih i etičkih sudova

Sada, kad smo došli do kraja ove rasprave, još ćemo spomenuti razliku između pravnih i etičkih sudova. Naravno, čitav je niz razlika

između ovih dviju skupina sudova o kojima se mora raspravljati u pravnoj i etičkoj filozofiji. Ovdje samo ističemo jednu od ovih razlika koja je važnija – razliku među njihovim ciljevima.

Kao što znamo, temeljni cilj prava je društvena sreća ljudi u ovosvjetskom životu, koja je određena pravnim propisima uz jamstvo državne prisile. S druge strane, konačni cilj etike jeste vječna sreća i duhovno savršenstvo, te je njen opseg širi nego opseg društvenih uvjeta. Otuda pravni i etički subjekti ulaze jedni u druge. Sud je, sa tačke gledišta njegove vezanosti za čovjekovu društvenu sreću, a podržan od strane države, jeste pravna kategorija, a sa aspekta po kojem ima za posljedicu vječnu sreću i duhovno savršenstvo čovjeka, etička kategorija - kao npr. postojanje vraćanja pozajmice i zabrana izdaje. U takvim slučajevima, ako je pridržavanje propisa motivirano isključivo strahom od državne kazne, ono nema nikakvu etičku vrijednost, čak i ako je u skladu sa pravnim propisima. Ako je, pak, djelo motivirano nekim uzvišenijim ciljem, koji je etički, ono će biti etičko.

Treba zapaziti da su ove razlike podudarne sa stavom koji je prihvaćen u etici, te da ima i drugih stavova. Za informacije o njima treba se obratiti knjigama o etici i filozofiji prava.

Islamska filozofija 1

SADRŽAJ

AUTOROV PREDGOVOR	7
Prvotno stanje podučavanja filozofije.....	9
Obilježja ove knjige	10
PRVI DIO.....	12
UVODNE RASPRAVE.....	12
PRVA LEKCIJA	13
KRATAK POGLED NA TOK FILOZOFSKE MISLI	13
Početak filozofske misli	13
Pojava sofizma i skepticizma	14
Doba procvata filozofije.....	15
Kraj grčke filozofije	17
Izlazak sunca Islama.....	17
Razvoj filozofije u islamskoj epohi.....	19
DRUGA LEKCIJA.....	21
KRATAK POGLED TOKA FILOZOFSKE MISLI	21
Skolastička filozofija.....	21
Renesansa i temeljita promjena u mišljenju	22
Druga faza skepticizma	23
Opasnost skepticizma.....	24
Moderna filozofija.....	25
Primarnost iskustva i moderni skepticizam	25
Kantova kritička filozofija	26
TREĆA LEKCIJA.....	28
KRATAK POGLED NA TOK FILOZOFSKE MISLI	28
Objektivni idealizam	28
Pozitivizam.....	29
Racionalizam i empirizam.....	30
Dijalektički materijalizam	31

Islamska filozofija 1

Pragmatizam.....	32
Kratka usporedba	33
ČETVRTA LEKCIJA.....	35
ZNAČENJA TERMINA “NAUKA” I “FILOZOFIJA”	35
Uvod.....	35
Homonimija.....	36
Stručno značenje termina “nauka”	38
Stručno značenje termina “filozofija”	39
Naučna filozofija.....	40
PETA LEKCIJA	42
FILOZOFIJA I NAUKE.....	42
Filozofija nauka.....	42
Metafizika	43
Nauka, filozofija, metafizika i odnosi među njima	44
Podjela i klasifikacija nauka.....	45
Norma razlikovanja nauka	46
Cijelo i univerzalno	47
Grane nauka	48
ŠESTA LEKCIJA.....	50
ŠTA JE FILOZOFIJA?.....	50
Odnos između subjekata i problemā	50
Principi nauka i njihovi odnosi sa subjektima i problemima.....	52
Subjeki i problemi filozofije	54
Definicija filozofije	55
SEDMA LEKCIJA	57
POLOŽAJ FILOZOFIJE	57
Suština problemā filozofije	57
Principi filozofije	59
Cilj filozofije	61
OSMA LEKCIJA	63
METODA FILOZOFSKOG ISTRAŽIVANJA.....	63

Vrednovanje racionalne metode	63
Analogija, indukcija i dedukcija.....	65
Racionalna i empirijska metoda	67
Zaključci.....	68
Djelokrug racionalne i empirijske metode.....	68
DEVETA LEKCIJA	70
ODNOS IZMEĐU FILOZOFIJE I DRUGIH NAUKA	70
Odnosi među naukama	70
Pomoć koju filozofija pruža naukama	71
Pomoć koju nauke pružaju filozofiji	74
Odnos između filozofije i gnoze ('irfan).....	76
Pomoć koju filozofija pruža gnozi	77
Pomoć koju gnoza pruža filozofiji	77
DESETA LEKCIJA.....	78
POTREBA ZA FILOZOFIJOM.....	78
Čovjek našeg doba	78
Društvene škole	79
Tajna čovječnosti	81
Odgovor na neke sumnje.....	82
DRUGI DIO	85
EPISTEMOLOGIJA	85
JEDANAESTA LEKCIJA	86
UVOD U EPISTEMOLOGIJU	86
Značaj epistemologije	86
Kratak pregled historije epistemologije.....	87
Znanje u islamskoj filozofiji	88
Definicija epistemologije	91
DVANAESTA LEKCIJA.....	93
OČITOST PRINCIPA EPISTEMOLOGIJE PO SEBI.....	93
Priroda ovisnosti filozofije o epistemologiji	93

Islamska filozofija 1

Mogućnost spoznaje.....	95
Pregled tvrdnji skeptika.....	96
Odbacivanje sumnji skeptika.....	97
TRINAESTA LEKCIJA.....	100
DIOBE ZNANJA	100
U potrazi za kamenom temeljcem znanja.....	100
Prva dioba nauke	101
Prisutno znanje	102
Razlog nepogrešivosti prisutnog znanja	104
Istovremenost stečenog i prisutnog znanja.....	105
Gradacija prisutnog znanja.....	106
ČETRINAESTA LEKCIJA	108
STEČENO ZNANJE	108
Nužnost istraživanja stečenog znanja.....	108
Predodžba i potvrda.....	108
Sastavni dijelovi tvrdnji	109
Dioba predodžbi.....	110
Univerzalne predodžbe.....	111
Studija univerzalnih pojmova.....	113
Odgovor na sumnju	115
Pregled drugih stavova	116
PETNAESTA LEKCIJA	117
VRSTE UNIVERZALNIH POJMOVA.....	117
Vrste inteligibilija.....	117
Svojstva svih vrsta inteligibilija	119
Dogovorni (i'tibārī) pojmovi.....	120
Etički i pravni pojmovi.....	121
“Treba” i “ne treba”.....	122
Pravni i etički subjekti.....	124
ŠESNAESTA LEKCIJA	126
EMPIRIZAM.....	126
Pozitivizam.....	126
Kritika pozitivizma.....	127

Prednost osjeta ili razuma?	129
SEDAMNAESTA LEKCIJA	132
ULOGA RAZUMA I OSJETA U PREDODŽBAMA	132
Primarnost razuma ili osjeta u predodžbama.....	132
Kritika	134
Istraživanje jednog problema	135
OSAMNAESTA LEKCIJA.....	139
ULOGA RAZUMA I OSJETA U POTVRDAMA	139
Neke naznake o potvdama	139
Istraživanje problema	142
DEVETNAESTA LEKCIJA	145
VRIJEDNOST ZNANJA	145
Povratak na prvobitni problem	145
Šta je istina?	146
Kriteriji prepoznavanja istine	147
Podrobnije ispitivanje jednog problema.....	148
Kriteriji tačnosti i netačnosti sudova	150
<i>Isto ime i sadržaj (nafs al-amr)</i>	151
DVADESETA LEKCIJA	153
VREDNOVANJE ETIČKIH I PRAVNIH SUDOVA	153
Obilježja etičkog i pravnog znanja	153
Kriterij tačnosti i netačnosti vrednujućih sudova	154
Pregled najznačajnijih mišljenja.....	155
Ispitivanje ovog problema	157
Riješenje jednog prigovora.....	159
Relativizam u etici i pravu	160
Razlika između pravnih i etičkih sudova.....	160

Dosadašnje objavljene knjige u izdanju *Mulla Sadre*:

- 1- Karakteristike islama,
- 2- Osnove tefsira,
- 3- Sekularizam ili vjera?
- 4- Nehdžul-belaga, proživljenje 1,
- 5- Pouka o odgoju,
- 6- Bit Islama,
- 7- Samospoznaja i duhovno uzdizanje,
- 8- Osnove logike,
- 9- Mudrosti islamske medicine,
- 10- Rasprava o poslanstvu,
- 11- Temeljne postavke u akaidu,
- 12- Savršeni ahlak,
- 13- Islamsko-irfanske teme,
- 14- Uvod u fikh,
- 15- Ciklus predavanja o kur'anskoj uputi

Misbāh Yazdī

Islamska filozofija 1

Izdavač:

Fondacija Mulla Sadra, www.mullasadra.com

e-mail: mullasadra@mullasadra.com

Za izdavača:

mr. Mohammad Reza Peysepar

Lektor:

Hfz. Ensar Karaman

Dizajn i DTP

Luman Avdić

Štampa:

Sabah print – Ilidža

CIP- katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

YAZDI, Mohammad Taqi Misbah

Islamska filozofija / Mohammad Taqi Misbah;

Sarajevo: Fondacija Mulla Sadra u B i H, 2004.-
154 str. ; 21 cm

Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-9694-1-6

COBISS.BH – ID 13350662

Rješenjem Ministarstva obrazovanja i nauke F BiH br. 05-15-29151/04/04 od 02.07.2004. g., na osnovu čl. 18. stav 2. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga Služb. nov. Fed. B I H br. 49/02,37/03 i 14/04, u skladu s čl.4. ovaj proizvod je oslobođ. poreza na promet.